

İSMAİL GASPRİNSKİ’NİN *TERCÜMAN* GAZETESİ PENCERESİNDEN RUSYA MÜSLÜMANLARINDA SÜRELİ YAYINLAR VE “BİRLİK” SÖYLEMİ*

PERIODICALS AND THE DISCOURSE OF “UNITY” AMONG THE MUSLIMS
OF RUSSIA FROM PERSPECTIVE OF ISMAIL GASPRINSKI’S *TERJUMAN*
NEWSPAPER

Ozan KARABULAK**

Öz

1905 Devrimi’nden sonra Rusya’da Türk dilinde birçok yeni süreli yayın ortaya çıktı. Bunların her biri farklı ideolojik yönelimlere sahipti. Kırımlı eğitimci ve yazar İsmail Mirza Gasprinski (1851-1914) idaresindeki *Tercüman* (1883-1918) 1905’e kadar geçen süreçte yirmi seneden fazla bir zamandan beri yayın hayatında olduğundan dolayı Rusyalı Müslüman matbuatının aldığı yeni şekil ve girdiği yeni yolu kayıt altına aldı. İdil-Ural, Kafkasya ve Orta Asya’da yayına başlayan süreli yayınlar Rusya’daki Müslümanların düşünsel hareketliliğinin bir yansıması oldular. Fakat bütün bu süreç boyunca Gasprinski’nin yeni süreli yayınların kendince belirlediği ve Rusya Müslümanlarının asıl ihtiyaçları olduğunu düşündüğü gündemin dışına çıkmamaları yönünde eleştirel bir tavır takındığını savunuyorum. Bu makalenin odak noktası gazete ve dergilerin *Tercüman* penceresinden nasıl görüldükleri ve yeni durum karşısında Gasprinski’nin nasıl pozisyon aldığıyla ilgilidir. Dolayısıyla bu makale Gasprinski’nin *Tercüman*’ı bölgeler ve lehçeler ötesi bir yere konumlandırıp diğer bütün periyodiklerden ayırttığı, daha da önemlisi “birlik” söyleminin matbuattaki tartışmalardan beslenen bir temeli olduğu sonucuna varıyor. Bunu yaparken de *Tercüman* ve diğerleri arasında çeşitli başlıklar altında gerçekleşen tartışmalara odaklanıyor.

Anahtar Kelimeler: İsmail Mirza Gasprinski, *Tercüman*, Rusya Türkleri, Rusya Müslümanları, süreli yayın, Tatar basını, Ceditçilik

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı’nda hazırlanan *İsmail Gasprinski’nin Tercüman’ı: Sadakat ve Terakki (1883-1924)* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, ozan.karabulak@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9091-1945

Abstract

After the 1905 Revolution, many new periodicals in the Turkic language appeared in Russia. Each of these had different ideological orientations. Since *Terjuman/Perevodchik* (1883-1918) under the leadership of the Crimean educator and writer Ismail Mirza Gasprinskii (1851-1914) had been in publication for more than twenty years, it recorded the new shape and the new path taken by the The Muslim of Russia press. The periodicals that began to be published in the Volga-Ural, Caucasus and Central Asia became a reflection of the intellectual mobility of Muslims in Russia. However, I argue that throughout this process, Gasprinskii was pressuring the new periodicals not to deviate from the agenda he had set for them and which he considered to be the real needs of the Muslims of Russia. The focus of this article is on how newspapers and magazines were seen from *Terjuman*'s perspective and how Gasprinskii took a position in the face of the new situation. Therefore, the article concludes that Gasprinskii positioned *Terjuman* across regions and dialects, differentiating it from all other periodicals, and more importantly, that its discourse of “unity” had a basis in the debates in the press. In doing so, he focuses on the debates between *Terjuman* and others under various headings.

Keywords: Ismail Mirza Gasprinskii, *Terjuman*, *Perevodchik*, the Turks of Russia, The Muslims of Russia, periodicals, Tatar journalism, Jadidism, Tatar Jadidist press

Giriş¹

Kendisini etnik mensubiyet itibarıyla Türk-Tatar, dinen Müslüman ve politik açıdan Rus olarak konumlandırıan Kırım'ın soylu ailelerinden birine mensup İsmail Mirza Gasprinski² (1851-1914), Rusya'da modern ve gelenekselin harmanlandığı bir eğitim hayatının ardından soluğu Avrupa ve Türkiye'de alıp yeni fikirler ve insanlarla tanıştıktan sonra ülkesine döndü. Eğitimci, politikacı ve yazar özelliklerini bir arada geliştirmesinin ardından matbaacılık ve gazetecilik işine girdi. Peşinden Rusya'daki Müslüman eğitim hayatının reformu yolunda faaliyet göstermeye başladı. Bahçesaray'ı kendisine merkez haline getirip gazetesi ile mektep ve medrese reformu hakkındaki fikirlerini Rus imparatorluğunun Müslümanlarla meskûn beldelerine yaymaya çalıştı. Gasprinski modern Türk milliyetçiliğinin ve Pan-Türkist fikirlerin kurucu babalarından biri olarak tasvir edilegelmiştir. Gençlik yıllarında benimsediği milliyetçilik fikrini tarihsel referanslar ve “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” söylemi üzerinden sonraki yıllarda gazetesi *Tercüman* (1883-1918) aracılığıyla Rusya ve Türkiye'de yaymaya çalıştığı onun hakkındaki yaygın görüştür.³

1 Makalede *Tercüman*'a yapılan atıflardaki “997 (8), (27 Yanvar 1904)” gibi ifadelerde “(8)”, o sayının gazetesinin 1904 yılındaki sekizinci sayısı olduğunu; “997” ise toplamda kaçınıcı sayı olduğunu işaret etmektedir.

2 Türkiye'deki yaygın kullanım şekli “Gaspralı”dır. Fakat Gasprinski hiçbir yazı veya kitabında “Gaspralı” ifadesini tercih etmemiştir. *Tercüman*'dan önceki bazı risalelerinde ve gazetesinin ilk iki senesinde “el-Gasferi” imzasını kullanmışsa da daha sonra her zaman “Gasprinski” şeklini kullanmıştır. Ayrıca “Gasprinski” ifadesi onun fikirlerini ve hayatını daha doğru bir şekilde yansıtmaktadır.

3 Gasprinski'nin hayatı ve faaliyetleri hakkındaki bazı çalışmalar için bk. Kırımlı Cafer Seydahmet, *Gaspralı İsmail*

Tercüman, Rusya Müslümanlarının matbuatı için öncü olmanın yanında model de teşkil etmiştir. 1883'ten 1905'e değin matbuat meydanında büyük oranda yalnız olan gazete, Rusya'daki Müslüman kamuoyunun oluşturulmasında ve yönlendirilmesinde olduğu kadar bu yıllar hakkındaki araştırmalar için temel kaynaklardan biridir. Rusya'da 1905'ten sonra ortaya çıkan özgürlük ortamı yeni süreli yayınlar için kapı açmıştır.⁴ İdil-Ural, Kafkasya, Kırım ve Orta Asya'da yayına başlayan çok sayıda dergi ve gazeteyle birlikte Rusyalı Müslüman kamuoyu hareketlenmiş ve yeni oyuncular, yeni kalemler, yeni fikirler Rusya Türklerinin fikir meydanında yer bulmaya başlamışlardır.

Bu makalenin odak noktası yeni gazete ve dergilerin *Tercüman* penceresinden nasıl görüldükleri ve yeni durum karşısında Gasprinski'nin nasıl pozisyon aldığıyla ilgilidir. Ayrıca, Rusya Türklerinde 1905'ten sonraki süreli yayınlarla hız kazanan yenileşme hareketlerini veya bu gazete/dergilerin incelenmesini değil onların *Tercüman* penceresinden nasıl görüldüklerini analiz edip Gasprinski'nin Müslüman kamuoyunu yönlendirme konusundaki tekel olma durumunu yitirdiğinde nasıl bir tepki gösterdiğini inceliyor. Çünkü her yeni gazete Rusyalı Müslümanlar için yeni bir bakış açısı ve söylem üretmiş yahut belirli politik eğilimlerin temsilcisi olmuştur. Bu durum, aynı zamanda Rusyalı Müslüman kamuoyunun 1883'ten beri Gasprinski eliyle şekillendirilen olayları algılayış biçiminde bir kırılmayı da temsil eder. Makalede, gerekli görüldüğünde bahsi geçen süreli yayınlara da söz hakkı tanınmıştır.

Rusya'daki Müslüman matbuatının 1905'ten sonraki görünümü Gasprinski'nin zihninde bir dizi önemli sorunun belirmesine sebep oldu: Süreli yayınların sayısının artması olumlu bir gelişme midir? Herkes gazetecilik yapabilir mi? Rusya Müslümanlarının temel ihtiyaçları ve ideolojik beklentileri nelerdir? Kamuoyu hangi gündemle meşgul olmalıdır? Rusyalı Müslüman kamuoyu politik tartışmalar için hazır mıdır? Farklı istikametlere meyleden süreli yayınlar arasında dil, fikir ve iş birliği nasıl kurulabilir? Bu makale, Gasprinski'nin önündeki sorulara cevap bulmak için aşağıdaki şekilde ilerleyecek: Önce *Ekinci*, *Keşkül* ve *Ziya* gibi *Tercüman*'dan önce veya onunla aynı senelerde yayın yapan Müslüman gazetelerine kısaca değinilecek.

Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik), Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1934; Edward James Lazzerini, *Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Washington, 1973; Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987; Nadir Devlet, *Ismail Bey (Gaspıralı)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988; Viktor Yuriyevič Gankevič, *Na sluzhbe pravde i prosveshcheniyu: kratkii biografičeskii očerok Ismaila Gasprinskogo (1851-1914)*, Dolya, Simferopol 2000; *Ismail Bey Gaspıralı İçin*, ed. Hakan Kırımlı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara 2004; *Ismail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, haz. Yavuz Akpınar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2004; Z. V. Togan, "Gaspıralı (Gasprinski), İsmâ'il". In P. Bearman (ed.), *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English)*, (Brill, 2012); *Ismail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, 6. Bs., haz. Yavuz Akpınar-Bayram Orak-Nazım Muradov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017; *Ismail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, 3. Bs., haz. Yavuz Akpınar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017; *Ismail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV Eğitim Yazıları (Usul-i Cedid Eğitim Hakkındaki Yazıları, Eserleri)*, haz. Yavuz Akpınar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017; Zaynabidin Abdırashidov, *Ismail Gaspıralı ve XX. Yüzyılın Başlarında Türkistan*, çev. Hatice Kerimoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

4 Bu konuda iki temel eser bulunmaktadır: İsmail Remiyev, *Vakitli Tatar Matbuatı (1905-1925)*, Gajur, Kazan 1926; Alexandre Bennigsen-Chantal Lemercier-Quelquejay, *La Presse et le Mouvement National Chez les Musulmans de Russie Avant 1920*, Mouton&Co, Paris 1964.

Ardından 1883-1903 arasında gazete veya dergi çıkarma girişimlerine bakılacak. İkinci bölümde Gasprinski'nin 1905'ten sonra ortaya çıkan süreli yayınları ne şekilde karşıladığına odaklanıp Rusya Müslümanlarında artan düşünsel hareketlilik ele alınıp üçüncü bölüme geçilerek bahsi geçen gazete ve dergilerinin hangi sebeplerle kapandığı veya kapatıldığını incelenecek. Son iki bölüm *Ta'î* (1906-1907) özelinde Gasprinski'nin diğer periyodikler üzerinde bir otorite kurmaya ve onları bazı temel prensipler etrafında toplamaya çalıştığı hakkında olacak. Makalenin sonunda “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” söyleminin matbuat bağlamında da ele alınması gerektiği teklif edilecektir.

1905 Öncesi Süreli Yayın Girişimleri

Tercüman yayına başladığında yalnız değilse de bir milletin gazete ve dergilerinin sayısı o milletin modernliği arasında kurulan korelasyon Rusya Müslümanlarının aleyhinedir. *Tercüman*'dan önce Kafkasya'da Hasan Melikzade Zerdabi (1837-1907) tarafından *Ekinci* (1875-1877) çıkarılmıştı. 1883 yılı itibarıyla *Tercüman*'ın haricinde Said Ünsizade (1842-1903) ve Celal Ünsizade (1854-1933) biraderlerin eseri olarak *Ziya* (1879-1880), *Ziya-yı Kafkasiyye* (1880-1884) ve *Keşkül* (1883-1891) devam etmektedir.⁵ Fakat o kadar düzensizlerdir ki, özellikle *Keşkül*'ün, bir çıkıp bir kapanma haberleri *Tercüman*'da 1891'e kadar yer bulur.⁶ Duraklamanın sebebi okuyucu azlığıdır şüphesiz. Gasprinski'nin de dikkat çekip eleştirdiği nokta burasıdır. Kafkasya'nın milyonlarca Müslümanını, zadegan ve zenginlerini bu yayınları yaşatamadıkları için kınar.⁷ Neyse ki bir aralık Azerbaycan'ın petrol zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Tagiyev imdada yetişip *Keşkül*'e maddi yardımda bulunur. Ancak 1891'in sonunda her ikisi de, Gasprinski'nin tabiriyle, “uçan yıldız gibi sönmeye” mecbur olurlar. Gasprinski suçun Ünsizade kardeşlerde olduğu fikrindedir. Çünkü bir gazete bir sene boyunca düzenli olarak neşredilmezse ruhsatı iptal edilmektedir. Said ve Celal'in kabahati güçlülükte elde edilen imtiyazı kaybetmelerindedir.⁸

Gasprinski'nin eleştirdiği durumun ne kadar önemli olduğunu anlamak için 1883'ten 1903'e kadar geçen süre zarfında gazete/dergi çıkarmak için girişilen teşebbüslerin hepsinin nasıl da sonuçsuz kaldığına bakmak gerekiyor. *Kaspi*'nin sahibinin “Çerağ” isimli Türkçe bir gazete

5 Bu üç süreli yayın için bk. Şu çalışmalara müracaat edilebilir: Okan Yeşilot, *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012; İrfan Murat Yıldırım, “Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, *Teke*, 2/2, (2013), s. 147-160; Elif Koç, “Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 60, (2018), 181-196; Alişref Abdulrazagov, *Çarlık Rusyası'nda Kafkasya'nın “Ziya” Adlı Türkçe Gazetesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021; Fatih Ertürk, *Azerbaycan Matbuatında Bir Devir: Ünsizadeler (1842-1903)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2023.

6 “Türlü Ahbar”, *Tercüman*, 32 (3), (25 Yanvar 1884), s. 9; “*Keşkül* Gazetesi”, *Tercüman*, 49 (20), (31 Mayıs 1884), s. 47; “*Keşkül*”, *Tercüman*, 180 (5), (1 Fevral 1887), s. 9; “Son Haberler”, *Tercüman*, 193 (18), (22 İyun 1887), s. 38; “*Keşkül*”, *Tercüman*, 323 (16), (17 May 1890), s. 32; “Teessüf”, *Tercüman*, 397 (42), (5 Dekabr 1891), s. 84.

7 “*Ziya ve Keşkül*”, *Tercüman*, 78 (2), (17 Yanvar 1885), s. 4; “*Keşkül* Gazetesi”, *Tercüman*, 134 (12), (18 Fevral 1886), s. 24; Tiflisli, “Tiflis'ten Mektup”, *Tercüman*, 227 (12), (31 Mart 1888), s. 24.

8 “Teessüf”, s. 84.

çıkarmak için istediği ruhsatın reddi bunun bir örneğidir.⁹ Kazan'da da 1887'de İlyasov isimli birisi "Kazan" adında bir gazete çıkarmak için izin istemiş ancak mümkün olmamıştır. Ardından Kazan Öğretmen Okulu Müdürü Şahbazgiray Ahmerov şansını dener. Ahmerov'un görevi şansının daha fazla olduğunu düşündürse de o da başarılı olamaz.¹⁰ Aynı yıl Kırgızlar (Kazaklar) için Omsk'ta yayına başlayan gazete¹¹ haricinde kadınlara mahsus başka bir gazetenin tesisi için Müslüman bir kadının sonuçsuz kalan bir girişimi daha oldu.¹² Buhara Emiri Abdulahad (1859-1911)'ın saltanatının üçüncü yılında Buhara'da da günlük bir gazete çıkma ihtimali belirdi. Hatta Gasprinski gazetenin dilinin Türkçe olması gerekliliği yönünde fikir dahi yürüttü.¹³

1892'de Uralsk'ta "İlanname" isimli bir gazetenin neşrine izin verildiğinin haberi çıktı *Tercüman*'da.¹⁴ Bir sene sonra Gori Öğretmen Okulu müdürü Aleksey Osipoviç Çernyayevski (1840-1894)'nin Tiflis'te "Azerbaycan" ve Ahmet Ağaoğlu'nun Bakü'de "Yıldız" isminde haftalık Türkçe gazete çıkarma başvurularına da izin verilmedi.¹⁵ Aynı yıl, Tatar edebiyatının öncü isimlerinden Muhammed Zahir Bigi (1870-1902) Buhara Emiri ile görüşüp Buhara'da bir gazete çıkarmak için dilekçe verdi.¹⁶ Birkaç yıl geçtikten sonra Sultan Mecid Ganizade (ö. 1937) çocuk ve eğitim temalı bir aylık dergi çıkarmak istediye de izin alamadı.¹⁷

Görüldüğü üzere Rusya'da Gasprinski'den sonra hiçbir Müslüman'a Türkçe gazete çıkarma izni verilmemiştir. Ta ki 1903'e kadar. Azerbaycanlı Mehemmed Ağa Şahtahtinski (ö. 1931)'nin 1902'de Tiflis'te Türkçe bir gazete çıkarmak için yaptığı başvurunun kabulüyle 1903'te neşre başlayan *Şark-ı Rus* (1903-1905) yeni bir devrin habercisiydi.¹⁸ Peki 1883'ten 1903'e kadar geçen yirmi yıl boyunca hiçbir Müslüman'a verilmeyen bu izin neden Şahtahtinski'ye verilmişti? Demek ki *Tercüman* ve *Şark-ı Rus*, Gasprinski ve Şahtahtinski arasında bazı ortak noktalar bulunuyordu. Aldıkları eğitim, yetiştikleri çevrenin niteliği, olaylara yaklaşımları çok benzerdi. Şahtahtinski de Gasprinski gibi Rusya ile Çar'a itaat ve sadakat telkin edecek, Müslümanları devlete yakınlaştırmaya çalışacaktı. Taraflar arasında tartışmalar olsa da¹⁹ *Şark-ı Rus* en az *Tercüman* kadar, belki daha fazla, bütün Rusya Müslümanlarına hitap ediyordu. Müslümanların

9 "Çerağ Gazetesi", *Tercüman*, 134 (12), (17 Fevral 1886), s. 24.

10 "Kazan'da Gazete", *Tercüman*, 180 (5), (1 Fevral 1887), s. 9; "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 191 (16), (31 Mayıs 1887), s. 31; "Tatarca Gazete", *Tercüman*, 211 (36), (30 Noyabr 1887), s. 74.

11 "Yeni Gazete", *Tercüman*, 203 (28), (23 Sentabr 1887), s. 56; "Kırgız-Kazak Dilinde Gazete", *Tercüman*, 214 (39), (20 Dekabr 1887), s. 78; "Yeni Gazete", *Tercüman*, 229 (14), (18 April 1888), s. 28.

12 "Hüda Muvaffak Eyleye", *Tercüman*, 215 (40), (31 Dekabr 1887), s. 80.

13 "Buhara", *Tercüman*, 270 (9), (10 Mart 1889), s. 21.

14 "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 426 (23), (24 İyul 1892), s. 45.

15 "Tiflis", *Tercüman*, 474 (23), (16 İyul 1893), s. 46; "Yeni Gazete", *Tercüman*, 484 (33), (4 Oktabr 1893), s. 66. Aynı yıllarda Ataullah Bayezidov'un da aynı isimde (ve bir de "Hafta" isminde) bir gazete çıkarma girişimi olmuştu. bk. "Ahund Ataullah Bayezidov'un Tercüme-i Hali", *Nur*, 231, (1 İyün 1911), s. 1-2.

16 "Sefername-i Hazret-i Emir", *Tercüman*, 452 (1), (9 Yanvar 1893), s. 1.

17 "Kafkazya", *Tercüman*, 638 (43) (3 Noyabr 1896), s. 172.

18 "Kafkaz", *Tercüman*, 911 (22), (14 İyün 1902), s. 87; "Tiflis", *Tercüman*, 939 (1), (7 Yanvar 1903), s. 2.

19 Tarafların alfabe konusundaki polemikleri için bk. Yavuz Akpınar, "İsmail Gaspralı ve Mehmet Ağa Şahtahtlı'nın Alfabe Konusundaki Tartışmaları", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildiriler 20-25 Ekim 2008*, I, TDK Yayınları, Ankara 2013, s. 219-226.

geri kalmışlığı, mektep meselesi, kadınların sosyal hayata katılmaları, Rusya'ya bağlılık, kanunlara itaat, çocukların eğitimi gibi birçok konuda her iki gazete neredeyse atbaşı gidiyordu. Üstelik *Şark-ı Rus*, yazar kadrosunun genişliğiyle *Tercüman*'dan, Şahtatinski demokratiğiyle Gasprinski'den daha önde görünüyordu.²⁰

Şark-ı Rus'un kopardığı izin Kazan'da Hadi Maksudi (1868-1941)'yi cesaretlendirdi. “Yıldız” isminde haftalık bir dergi çıkarmak için izin istedi.²¹ 1905 baharında, yeni gazete ve dergilerin ortaya çıkmasından hemen önce, Yusuf Akçura (1876-1935) ve iki Tatar daha Peterburg'da tarihçi ve tecrübeli sansürcü Vasily Dmitrievîç Smirnov ile görüştüler, en azından Akçura böyle yazıyor.²² Buna göre, Akçura ve arkadaşları matbuata müsaade verilip verilmeyeceği dedikodusunun aslını sorarlar Smirnov'a. Bir de tabii, Kazan'da çıkarılması düşünülen ancak yıllardır izin verilmeyen Tatarca (Türkçe) gazeteye izin verilecek mi diye merak ederler. Smirnov çok katıdır. Ancak nezaketle fikirlerini belirtir. Tatarcanın edebî bir dil olmadığını söyler. Daha da önemlisi gazetelerin Rusya Müslümanları arasında fikir ayrılıklarına yol açacağını düşünmektedir.²³ Burada anlıyoruz ki *Tercüman*'ın eski sansürcüsü Smirnov onun yıllar boyu tek başına ve iki dilli neşrinin hükûmet açısından ne kadar kontrol edilebilir ve belki kullanışlı olduğunu işaret ediyordu.

Gasprinski, Smirnov'un şahsında bütün Rusları temin ve teskin edici birkaç söz edip Müslümanların özgürlüğü suistimal etmeyeceklerini söyledikten sonra en cesur çıkışlarından birini yaptı:

[...] Smirnov hala müteveffa hocası İlminsky'nin İslam sevmez fırkasının yolundan cürmek gitmek istiyor. [...] Efendim, Smirnov cenapları, siz diyorsunuz ki Müslümanlarda edebiyat yoktur; cümle kitapları taasubane yazılmış mülâhazat ve istihracat-ı diniyeden ibarettir... Ahundov, Mecid Beğ Ganiyev, Neriman Beğ Nerimanov, Kadı Fahreddinov, İshaki, Fatih Kerimi, İsmail Gasprinski ve gayrı ve gayrı muharrirlerin yazdıkları fennî, tedrisî, edebî eserlerinin kaysı sahifesinde “taassup” ve “adavet” gördünüz? Beyan buyurun. Yirmi seneden beri kaleme alınıp ya ki tercüme edilip Rusya'da neşrolunan kitapların iki sülüsü fennî ve edebî olduğunu ne için setr ediyorsunuz; cümlemizi kör sokur mu zan ediyorsunuz? [...] Geçmiş ola efendim; beyan buyurduğunuz efkar İlminsky fırkasının son davuşu son tepmesidir; bu da geçti. Yaşasın hür ve teceddüd eden Rusya! Cümle için yandırılmış hürriyet ziyası yaşasın!²⁴

20 *Şark-ı Rus* hakkında bir araştırma için bk. Selçuk Türkyılmaz, *Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.

21 “Tebşir”, *Tercüman*, 969 (31), (11 Ağust 1903), s. 128; “Telgram”, *Tercüman*, 993 (4), (13 Yanvar 1904), s. 10.

22 Hakkında kısa bir malumat için bk. İsmail Türkoğlu, “Smirnov, Vasily Dmitrievîç”, *DİA*, Ek-II, s. 513-514.

23 Lâ, “Sansürle Mükaleme”, *Sırat-ı Müstakim*, III/70, (24 Kanun-ı Evvel 325), s. 284-287.

24 “Son Davuş Bu Davuş”, *Tercüman*, 1180 (87), (28 Oktabr 1905), s. 174; “Son Davuştur Bu Davuş”, *Tercüman*, 1181 (88), (31 Oktabr 1905), s. 175-176.

Sürelî Yayın Sayısının Artışı

1905'ten itibaren bir barajın kapakları açılmışçasına yeni gazete ve dergiler çıkmaya başladı.²⁵ Neredeyse hepsi *Tercüman*'a yollanıyor, Gasprinski de onlar hakkında bilgi veriyordu. Başlarda mutluydu.²⁶ Yıllarca yalnız olmanın zorluklarını yaşadığını; Rusya'daki milyonlarca Müslümanın dertleriyle baş ederken, onların faydasına çalışırken çektiği yalnızlık ve üzerindeki büyük sorumluluğun kendisini “ışkence” gibi ezdiğini söylüyordu. Her yeni gazetenin zuhuru yeni bir ferahlama, rahatlama demektir onun için.²⁷ Hepsinin eğitim ve ilerleme yolunda çalışacaklarını düşünüyor, kendisinin de gayrete geldiğini ilan ediyordu.²⁸ Saraybosna'da neşredilen *Behar*²⁹ da Rusya Türklerindeki gelişmenin farkındaydı. “Rusya'daki İslam matbuatının şeyhi” diye nitelediği *Tercüman*'ın yalnızlıktan kurtulmasını, yeni gazete ve dergiler çıkaran Rusyalı dindaşlarının kat ettikleri mesafeyi alkışlıyordu.³⁰

Gasprinski'nin de inandığı buydu. Yeni gazetelerle birlikte Rusya Müslümanlarının fikir dünyasında yeni pencereler aralanacaktı.³¹ Fakat başlarda mutluluk kaynağı olan fikrin harekete gelişi bir noktadan sonra durdurulamaz hale geldi. Bu da yeni bir soruyu önümüze koyuyordu: Bu kadar çok gazete/dergi faydalı mıdır? Aslında bunu belki de ilk dillendiren Abdürreşid İbrahim (1857-1944)'di. Gazete sayısı henüz beşken “bu kadar cahil millet arasında birden beş gazete görülür mü acaba” sözleriyle endişesini dillendirdi. Gasprinski ise boş yere endişe duyup korktuğunu söyleyerek onu eleştirdi. “Maarif ve matbuat-ı milliye meydanına daha ve daha mücahitlerin çıktıkları şükür ve sena edilecek hallerdendir” diyordu. Okumaya hevesi artan milyonlarca Müslüman elbette bu gazeteleri yaşattı.³² Aynı günlerde *Vakit*'te İsterlitamak Başkurdu imzasıyla çıkan bir yazıda da benzer bir duruma dikkat çekiliyordu. Yeni usul elifba ve ilmihal kitapları çıkarma furcasının bitip gazeteci olma hevesinin başladığını, sütçü ve kömürçülerin dahi muharrir olduğunu yazıyordu.³³ Gasprinski'ye göre ise yirmi milyonluk bir millete yirmi redaktör çok değildi. Böyle böyle halk okumaya alışacaktı. 1905'ten sonra matbuat ve millî edebiyat ikinci devresine girmişti. Bu sırada karışıklık ve kalabalık olması normaldi. Üçüncü devir başladığında her şey çok daha güzel olacaktı.³⁴

25 Sansür de kalkmış veya gevşemişti. Ancak Kazan'da gazetelerin basılmadan önce sansüre gösterilmesi 1914'e kadar devam etti. bk. “Geç Olsun da Hayırlısı Olsun!”, *Tercüman*, 2148 (86), (19 April 1914), s. 3.

26 “Tiflis”, *Tercüman*, 939 (1), (7 Yanvar 1903), s. 2; “Hayat”, s. 91.

27 “Hayat”, *Tercüman*, 1139 (46), (14 İyun 1905), s. 91; “Millî Yeni Gazeteler”, *Tercüman*, 1165 (72), (13 Sentabr 1905), s. 144-145; “Bizim Matbuat-ı Türkiyye”, *Tercüman*, 1204 (1), (9 Yanvar 1906), s. 2; “Yeni Gazete”, *Tercüman*, 1250 (47), (5 May 1906), s. 1.

28 “Tiflis”, s. 2; “Gazetelerimiz”, *Tercüman*, 1202 (109), (28 Dekabr 1905), s. 218; İsmail, “Ey Muhterem Dostlar ve Okuyanlar!”, *Tercüman*, 1203 (110), (30 Dekabr 1905), s. 221.

29 Genç Osman Geçer, “Bosna-Hersek'te Türkçe Yayına Dönüşe Bir Örnek: *Behar* Mecmuası”, *Geçmişten Günümüze Balkanlarda Türkçenin Sürelî Yayınlarındaki Yeri ve Önemi Sempozyumu Tebliğ Kitabı*, Sarajevo 2017, s. 254-267.

30 “Rusya'da Ehl-i İslam Matbuatı”, *Tercüman*, 1271 (68), (23 İyun 1906), s. 4.

31 “Yeni Tatar Gazetesi Hayat”, *Tercüman*, 1132 (39), (20 May 1905), s. 76-77. “Nur Gazetesi”, *Tercüman*, 1143 (50), (28 İyun 1905), s. 98; “Millî Yeni Gazeteler”, *Tercüman*, 1165 (72), (13 Sentabr 1905), s. 144-145.

32 İsmail, “Yeni Havadisnameler”, *Tercüman*, 1142 (49), (24 İyun 1905), s. 96.

33 İsterlitamak Başkurdu, “Tatar Gazeteleri”, *Vakit*, 36 (13 İyun 1906), s. 1-2.

34 “Mizan”, *Tercüman*, 1273 (70), (28 İyun 1906), s. 1.

Çok geçmeden Gasprinski de farkına vardı ki gazete/dergi sayısının bir anda durdurulamaz şekilde artması yeni sorunların doğmasına sebep olacaktı. 1908’de, geçen yıllar içinde “herkesin” gazetecilik hevesinde olmasını şu sözlerle eleştirdi: “1905’te Rusya’da hürriyet-i matbuat ilan edildiği ile heman birden kırk türlü gazete zuhur etmiş idi. Rusça ‘harôşo’ veya ki Türkçe ‘yahşı’ demeyi bilen efendiler ve beyler heman ‘edebî, siyasi, fennî, ilmî, iktisadî, millî ya ki içtimai’ gazeteler çıkarmaya başlamışlar idi. İlave olarak her bir matbaacı olmuştu bir gazeteci, bilmem nasıl oldu da bu derde bizim İlyas Mirza Boraganski³⁵ müptela olmayıp kaldı.”³⁶ Ona göre gazete müdürü veya muharrir olmak yetenek ve kültür gerektirirdi.³⁷ Temel sebep mevcut süreli yayın okur sayısının bunca gazete ve derginin ekonomik olarak devamını sağlamaya yeterli gelmemesiydi. Ayrıca birtakım gazetelerin yerel lehçelerle yayın yapmaları sorunun daha büyük bir hal almasına neden oluyordu.³⁸ Başka bir sorun da benzer türdeki yayınların artmasıydı. Orenburg’da art arda çıkan mizah dergilerinin “biçare” Orenburgluların gülmekten göğüslerini ağrıtaçağını söylüyordu.³⁹ Gasprinski meseleyi alaya alsa da bunca gazete, yazarlar arasında ayrılık ve tartışmaların doğmasına sebep oluyordu. *Vakit* ve *İrşad*’da buna dikkat çeken makalelerden pasajlar *Tercüman*’a aktarıldı. Böylece durumun farkında olunduğu ve tasvip edilmediği ilan ediliyordu.⁴⁰

Bunlara ek olarak bir başka ciddi sorun daha vardı. Gazete/dergi sayısının artmasının fikri hızlandıracağı sanılsa da böyle olmadığı anlaşılacaktı. Bunu dillendirmek için diğer gazetelerin muharrirlerine bir açık mektup kaleme aldı Gasprinski. Evet, matbuata eskiye nazaran büyük bir serbestlik tanınmıştı. Peki bundan yeteri kadar istifade edilebiliyor muydu? Efkâr-ı umumiye’yi geliştirecek, milleti doğrudan ilgilendiren meseleler dile getiriliyor muydu?⁴¹ Hayır, diye cevapladı Gasprinski. *Tercüman* senelerce buna çalışsa da yeni matbuat ne Rusya’yı ne de Rusya Türklerini alakadar eden en önemli meselelere kulak asıyordu.⁴² Bazı gazete ve dergiler Rus

35 Kırımlı yayıncı, 1852-1942.

36 “Osmanlı ve Bizim Matbuat”, *Tercüman*, 1508 (73), (28 Oktabr 1908), s. 1-2. 1914’te konuyla alakalı şunlar yazıldı: “Gazete müdürü ve muharriri olmak için etraflı ve meydan malumat lazımdır. Lakin bu malumatın kesbi ‘mektebe’ değil tahsile bağlıdır. Bir doktor, bir mühendis ya ki eczacı mekteb-i mahsusunu ikmal etmedikçe iş göremez, muharrirlik yazıcılık böyle değildir. Muharrirlik istidad semeresidir. Buna binaen ekser devletlerin kanunlarında muharrirlik için ‘mektep şهادetnamesi’ şart konulmuştur. Rusya’da dahi böyle olur zannındayız. Kamisiyanın kararı devlet dumasında red olunur. Eğer olunmaz ise de matbuat kanunu devlet şurasından geçemeyecektir. Bu işin ameli neticeleri çok senelere tevkif edecektir. Kamisiyanın yararı yalnız bizim değil bütün Rusya matbuatına sed çekecektir. Lakin gün doğmadan neler doğar! Bize lazım muharrir doğar, yetişir, hazırlanır. Bugün mevcut muharrirlere komisiyanın karar sed olamayacaktır.” bk. “Matbuat Kanunnamesi”, *Tercüman*, 2141 (79), (11 April 1914), s. 2.

37 “Matbuat Kanunnamesi”, s. 2.

38 “Milli Yeni Gazeteler”, *Tercüman*, “1165 (72), (13 Sentabr 1905), s. 144-145; “Mizan”, *Tercüman*, 1311 (108), (25 Sentabr 1906), s. 2.

39 “Mizan”, *Tercüman*, 1383 (34), (30 Mart 1907), s. 1.

40 Ahmetcan Biktimurov, “Tatar Gazetelerine Açık Hat”, *Vakit*, 41 (24 İyun 1906), s. 1-2; nun. ye., “Bizim Matbuat”, *Tercüman*, 1275 (72), (3 İyul 1906), s. 1.

41 “Mizan”, *Tercüman*, 1323 (120), (23 Oktabr 1906), s. 1; “Efkâr-ı Umumiye”, *Tercüman*, 1477 (47), (10 İyun 1908), s. 1.

42 “Efkâr-ı Umumiye ve Milli Matbuatımız”, *Tercüman*, 1482 (47), (27 İyun 1908), s. 1.

matbuatının kopyasına dönmüş, onları taklit eder hale gelmişti.⁴³ 1905'in doğurduğu ümitlerle yeşeren fikir ve tasavvurlar dahi, üstelik neredeyse hiçbiri başarılamamışken, unutuluyordu. Millî Fırka'nın kurulması, vekil sayısının artırılması, dinî idarelerin ve mekteplerin ıslahı gibi meseleler göz ardı ediliyordu.⁴⁴ Musa Carullah (1875-1949), birkaç yıl sonra *İdil*'de aynı noktaya temas edecek, Rus gazeteleri ve telgraf ajanslarından tercüme edilen haberlerin matbuatı işgal ettiğinden yakınacaktı.⁴⁵

Gazetelerin aynı meselelerden bahsedip durması öyle bir noktaya vardı ki bununla ilgili iki de liste çıktı ortaya. İlki *Çükeç*'te yayınlandı. Gazete ve dergilerin en çok ve sürekli bahsettiği meseleler veriliyordu: *Vakit* Mısır'dan, *Azad Halk* diğer gazetelerin kötülüğünden, *Nur* Ataulah Bayezidov (1846-1911)'dan, *Burhan-ı Terakki* Mustafa Lütü Şirvanski (ö. 1939)'den, *Vatan Hadimi* toprak meselesinden, *Fikir* kadınlardan, *Kazan Muhbiri* Kuramşin'den, *Taň* sosyalizm temalı ideoloji tartışmalarından, *el-Alemü'l-İslami* coğrafi meselelerden, *Yıldız* Hadi Maksudi ve Sadri Maksudi'den parmak, tırnak, saç, sakaldan, *Ülfet* Abdürreşid İbrahim'den, *el-Asrû'l-Cedid* abone miktarından...⁴⁶ *Yıldız* da benzer bir liste "Âli Fiyattan Aranılıyor" başlığıyla verildi:

'Toprak'tan bahsedilmemiş *Vatan Hadimi* nüshası,
Yıldız yahut Sadri Maksudi ismi girmeyen *Çükeç*
 'Çapan'dan bahsetmeyen *Fikir*
 'Kamil Muti'ye hiddetlenmeyen *Beyanü'l-Hak*
 'Aftonomiya' (Muhtariyet) yazılmayan *Ülfet*
 'Edebî' yazılmış *ed-Din* ve *'l-Edeb*
 'Şura-ı İslam' yazılmamış *Burhan-ı Terakki*
 'Millet' lafzı yazılmamış *Tercüman*
 'Tartışmayan' *Taň*
 'Sugışmın'[savaşmayan] *Azad* nüshası
 Arapça yazılmış *Tilmiz*
 'Ermeni' yazılmamış *İrşad*
 'Tagiyef' methedilmemiş *Hayat* (*Taze Hayat* olsa gerektir)
 Müftüye tiymin [dokunmayan] *Azad Halk*
 Kazan şivesinde yazılmış *Kazan Muhbiri*'nin eski numeroları
 Mazmunu anlaşılan *Nur* nüshası
 Nahiye ile Vekile efendilerin makalesi yazılmayan *Vakit*

43 "İyd-ı Siyasi ya ki Hürriyet-i Milliye Senesi", *Tercüman*, 1321 (118), (18 Oktabr 1906), s. 1.

44 "Unutmayalım", *Tercüman*, 1601 (33), (3 Avgust 1910), s. 1-2.

45 Musa Bigiyev, "Bizde Fikir Dunluğu", *İdil*, 479 (17 Avgust 1912), s. 1-2; "Bizde Fikir Düzlüğü", *Tercüman*, 1708 (36), (31 Avgust 1912), Ek s. 1.

46 "Gazetelerden", *Çükeç*, 4 (22 Sentabr 1906), s. 9-10; "Evrak-ı Letaif ve Hicviyat", *Tercüman*, 1319 (116), (13 Oktabr 1906), s. 1-2.

‘Dünya ve Maişet’ yazılmamış *Dünya ve Maişet*

Rusça söz karışmayınca bir cümle yazılmış *Ural* gazetesi

‘Etfal anlayub okuyabilesi *Terbiyetü’l Etfal*

Duma hakkında tafsilat veren *Duma*

Sadri Maksudof hakkında yazılmamış *Tavuş*

(☞) hurufundan başka yazılmış *Yıldız*⁴⁷

Aslında bir dengesizlik olduğunu gözlemliyordu Gasprinski. Gazeteler Rusya Müslümanlarının fikir seviyesini görmezden gelip, bazen de taklit yoluyla, çok yüksek fikirler öne sürüyorlardı. Dinî ve kültürel meselelerin yerini sosyalizm, Marx ve Plehanov bahisleri almıştı.⁴⁸ Ona göre gelişmiş toplumlara mahsus tartışmalar siyaset bahsinde henüz “müptedi” bulunan halkın önüne konuyor, özellikle sosyalist fikirler insanların aklını bulandırıyor. Bu durumu şöyle bir analogiyle anlattı: “Ruslar yazıyorlar biz de yazalım kaidesi ile daha elifba tahsilinde bulunan çocuklara hikmetten, felsefeden ders veriliyor, bunun nafi tesiri olamaz. Elimizde bir sabun zavodu [fabrikası] ile beş işçi bulunduğu halde Karl Marx’ın itikadat-ı iştirakiyesine üç gazetemiz feda oldu. Muvazenesizlik şu dereceye vardı ki gazetelerin birinde şeriatte mesturiyet [tesettür] yoktur; kadın kız açık yürümek lazımdır fikri yazılıp diğerinde hac-ı şerifin manasız bir şey olduğu tersim resim ile ilan edildi. [...] Her işin bir zamanı her zamanın bir işi olduğu gibi yazılacak şeyler de bir plan ile yazılmak lazımdır; aksi halde Avrupa’nın yüz senede hasıl ettiği fikirler biz mektepsiz, edebiyatsız, tedariksiz bulunanlara bir iki senede arz ve kabul ettirilecek olursa milletin başı da şişer; gözü de aylanıp kalır.”⁴⁹ Gasprinski’nin bu tutumu dinî meselelerde de kendini gösteriyordu. Musa Carullah’ın “rahmet-i ilahî”nin umumiliği hakkında başlattığı tartışma bunun güzel bir örneğidir.⁵⁰ Tartışmanın uzaması ve matbuatın odağının kayması üzerine şöyle yazar Gasprinski: “Bu defa genç ve yaş ulemamız da ben-i beşerin umumen rahmet-i Huda’ya nail olacağını ortaya atıyorlar. Güzel ama, nihayet nadanlığımızdan ötürü dünyanın cümle meydanlarından kovulup çıkıp maneviyat yollarını bile şaşırarak derecesine geldiğimiz bir halde Japonların ve Amerikalıların nail-i mağfiret olacaklarını biraz tehir etsek de fena olmazdı.”⁵¹

47 “Zor Filyeton”, *Yıldız*, 128 (6 İyun 1907), s. 4; “Âli Fiyattan Aranılıyor”, *Tercüman*, 1394 (45), (15 İyun 1907), s. 4.

48 nun. ye., “Bizim Matbuat”, *Tercüman*, 1246 (43), (26 April 1906), s. 2.

49 “Bahçesaray Avgust 1”, *Tercüman*, 1288 (85), (2 Avgust 1906), s. 1.

50 Carullah’ın cevabı için bk. Musa Bigiyev, *İnsanların Akide-i İlahiyelerine Bir Nazar*, Vakıf Matbaası, Orenburg 1911. Ayrıca bk. Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 2005, s. 55-67.

51 “Rahmet-i İlahiye’nin Umumiliği”, *Tercüman*, 1569 (1), (1 Yanvar 1910), s. 2. Ayrıca bk. “Vakit Refikimizin Yazdığına Göre”, *Tercüman*, 1569 (1), (1 Yanvar 1910), s. 2; nun. ye., “Rahmet-i İlahiye’nin Umumiyeti”, *Tercüman*, 1574 (6), (5 Fevral 1910), s. 1-2.

Matbuatta Yaprak Dökümü

Sürelî yayının sayısındaki gözle görülür artış ve bunun yarattığı tartışmalar gösteriyor ki matbuat meydanı o kadar da “meydan” değildir. Yazar, gazete, dergi, okur ve hatta fikir kapasitesi vardır. Yani XX. yüzyılın başları itibarıyla Rusya Türklerinde eli kalem tutan insan sayısı ile bunların işleyebileceği fikirler, gazete okumaya hevesli insan sayısı ve bu insanların idrak seviyesine uygun fikirler sınırlıdır. Bu yüzden süreç içinde birçok gazete ve dergi yayınına ara vermek veya tümünden kapanmak zorunda kaldı. Neyse ki “devlet” onlara “yardımcı” oluyordu. 1906’nın sonlarından itibaren matbuat üzerindeki serbestliğin yerini tekrar bir baskı almaya başlayınca bu süreli yayınların bir kısmı hükümet veya mahallî idareciler tarafından kapatıldı.⁵² Yahut kapatılmayıp bazı sayıları toplanan ve para cezasına çarptırılanlar da vardır.⁵³ Para cezaları, toplatma gibi yaptırımlar zaten ekonomik zorluklar içindeki gazete idarecilerini daha da çıkmaza sokuyordu.

Matbaaların da benzer dertleri vardı. Türkçe neşredilen bazı süreli yayınların matbaaları kapatılıyor veya gazete basmaları engelleniyordu.⁵⁴ İçlerinde şüpheli şekilde yananlar dahi vardı.⁵⁵ Bazı muharrirler mahkemeye verildi, bazıları sürgün edildi, bir kısmı da tutuklandı. *Azad*’dan Abdullah Apanayev (1862-1919), *Sada*’dan Haşim Vezirov (1868-1916), *Helal*’den Talipzade, *Vakit*’ten Fatih Kerimi (1870-1937) ve *Burhan-ı Terakki*’den Mustafa Lütfi Şirvanski (ö. 1939) bunlardan bazılarıydı.⁵⁶ Yetkililer *Taň*’a özel bir ilgi gösteriyordu. Gazetenin kapatılmasının yanında yazarlarından Sait Remiyev, Fuat Tuktar (1880-1938) ve Ayaz İshaki

52 1907’de şöyle bir kanun layihası hazırlandığı haberi *Tercüman*’da yer aldı:

“1) Bir gazetenin müdür ve muharririni idareten ceza-yı nakdi ve sair şeylerle mahkum etmek med edilecektir.

2) Hilaf bir şey yazan gazete muharriri doğrudan doğruya mahkemeye verilip muhakeme edilecektir.

3) Mahkemenin vereceği hükme kadar zararlı meslekte olan bir gazeteyi gubernatörler ve sair idare memurları tokatabilecektir [durdurabilecektir].” bk. “Ahbar-ı Dahiliye”, *Tercüman*, 1423 (74), (16 Noyabr 1907), s. 3. Hükümet tarafından kapatılan gazetelere *Hurşid* (1906-1907), *Duma* (1907), *Şöhret* (1907-1908), *Taze Hayat* (1907-1908), *İrşad* (1905-1908), *Sada* (1909-1911) ve *Millet Tavış*ı buna örnek olarak verilebilir. Bu konudaki haberler için bk. “*Hurşid*”, *Tercüman*, 1341 (138), (8 Dekabr 1906), s. 2; “Ahbar-ı Dahiliye”, *Tercüman*, 1394 (45), (15 İyun 1907), s. 3; “Ahbar-ı Dahiliye”, *Tercüman*, 1450 (15), (26 Fevral 1908), s. 3; “Kendi Gazetelerimizden”, *Tercüman*, 1451 (16), (29 Fevral 1908), s. 2; “Dahili Haberler”, *Tercüman*, 1509 (74), (5 Noyabr 1908), s. 3; “Milli Maişet”, *Tercüman*, 1657 (37), (9 Sentabr 1911), s. 2; “Bizim Gazetelerden”, *Tercüman*, 1547 (31), (31 İyul 1909), s. 3; “*İrşad*”, *Tercüman*, 1486 (51), (11 İyul 1908), s. 3.

53 *Vakit*, *Vatan Hadimi*, *Burhan-ı Terakki*, *Tup* bundan nasibini alacaktı. “Türlü Havadis”, *Tercüman*, 1321 (118), (18 Oktabr 1906), s. 2; “*Yanı Turmuş*”, *Tercüman*, 1460 (25), (1 April 1908), s. 3; “*Duma* Gazetesi”, *Tercüman*, 1460 (15), (1 April 1908), s. 3; “*Burhan-ı Terakki*”, *Tercüman*, 1460 (25), (1 April 1908), s. 3; “*Vakit*”, *Tercüman*, 1460 (25), (1 April 1908), s. 3; “Ahbar-ı Dahiliye”, *Tercüman*, 1378 (29), (19 Mart 1907), s. 3; “*Mizan*”, *Tercüman*, 1383 (34), (30 Mart 1907), s. 1; “*Yanı Turmuş*”, *Tercüman*, 1467 (32), (29 April 1908), s. 3; “*Kırım Haberleri*”, *Tercüman*, 1468 (33), (9 May 1908), s. 3; “*Milli Maişet*”, *Tercüman*, 1639 (19), (6 May 1911), s. 2.

54 “*Kazan Muhbiri* İdaresinden İlan”, *Tercüman*, 1341 (138), (8 Dekabr 1906), s. 2; “*Kazan*”, *Tercüman*, 1342 (139), (11 Dekabr 1906), s. 2; “Şeref Matbaası ve *Ahbar* Gazetesi”, *Tercüman*, 1485 (50), (8 İyun 1908), s. 3.

55 “Türlü Havadis”, *Tercüman*, 1263 (60), (5 İyun 1906), s. 2.

56 “*Azad*”, *Tercüman*, 1229 (26), (15 Mart 1906), s. 3; “Dahiliye Haberleri”, *Tercüman*, 1641 (21), (20 May 1911), s. 2; “*Milli Maişet*”, *Tercüman*, 1683 (11), (9 Mart 1912), s. 2; “Fatih Kerimov’un Hapsi”, *Tercüman*, 1712 (40), (28 Sentabr 1912), s. 2; “*Hapis*”, *Tercüman*, 1444 (9), (5 Fevral 1908), s. 3; “Ahbar-ı Dahiliye”, *Tercüman*, 1449 (14), (22 Fevral 1908), s. 3; “Ahbar-ı Dahiliye”, *Tercüman*, 1456 (21), (18 Mart 1908), s. 3.

(1878-1954) de tutuklanmıştı.⁵⁷ Ancak hükümet politikasından en fazla muztarib olan Kamil Mutii Tuhfetullin (1883-1941)'di. Gazetecilik hukukundan mahrum edilip gazeteleri başkalarının idarelerine geçirildi. Uralsk ahundu olarak görev yapan babası Mutiullah, oğlunun yaşını büyük gösterdiği için kendisinin beş ay sürgününe, babasının ise bir yıl hapsedilmesine karar verildi.⁵⁸

Kapatılma, müsadere, baskın, tutuklama, hapis, sürgün... Birçok farklı sebebe bağlı olarak gerçekleşiyordu. Rakip Rus gazetelerinin hedef göstermesi,⁵⁹ yahut Müslüman halkın yerel idarecilere şikayetleri gibi hadiseler oluyordu. Bakülü *İttifak*'ta çıkan bir yazıyı yanlış anlayıp "dinimiz tahkir edildi" diyerek şikayet eden halk gazetesinin kapanmasına sebep olmuştu.⁶⁰ Buhara'daki şikayetçi Rusya konsolosuydu. Sekiz yüz müşterisi olan *Buhara-ı Şerif* ve ona ek olarak Türkçe neşredilip bin sekiz yüz müşteriye ulaşan *Turan*, iddiaya göre Rusya konsolosunun talebi üzerine kapatıldılar.⁶¹

Gazete ve dergilerin yayınlarına kendi elleriyle son vermesi ise bambaşka bir durumdu. Büyük heveslerle neşre başlayanların bazıları arkalarında hayal kırıklıkları, sönmüş hevesler ve boşalmış cepler bıraktılar. *Tercüman*, *Nur*, *Yıldız*, *Vakit* gibi gazeteler büyük bir istikrarla devam ettiler lakin büyük sermayelerle işe başlamayan, burjuva yahut fabrikatörler tarafından destek görmeyen veya halk tarafından okunmayanları yola çıktıklarındaki heveslerinin büyüklüğü nispetinde varlık gösteremediler. Burada temel sebebin okur azlığı olduğunu söylemek yanlış olmazdı. Zaten çağdaş yazarlar da aynı noktaya temas ediyorlardı. *Tercüman* sık sık diğer yayınların ekonomik zorluklar yaşadıklarını veya okuyucu azlığından dolayı kapandıklarını haberleşti.⁶² Ekonomik zorlukları müşteri toplama seferine çıkarak aşmak yolunu tutanlar da bulunuyordu. Bunlardan biri bin altı yüz müşteriye kadar ulaşan *İrşad* (1906-1908)'in naşir

57 "Kazan", *Tercüman*, 1287 (84), (31 İyul 1906), s. 2; "Türlü Havadis", *Tercüman*, 1329 (126), (10 Noyabr 1906), s. 2; "Bizim Gazetelerden", *Tercüman*, 1340 (137), (6 Dekabr 1906), s. 4; "Bizim Gazetelerden", *Tercüman*, 1350 (1), (1 Yanvar 1907), s. 3.

58 Konuyla alakalı şu haberlere bakılabilir: "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1372 (23), (3 Mart 1907), s. 2; "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1407 (58), (14 Sentabr 1907), s. 3; "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1427 (78), (30 Noyabr 1907), s. 3; "Azad", *Tercüman*, 1441 (6), (25 Yanvar 1908), s. 1-2; "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1467 (32), (29 April 1908), s. 3; "Milli Hal ve Maişet", *Tercüman*, 597 (29), (16 İyul 1910), s. 2.

59 "Novoye Vremya", *Tercüman*, 1563 (47), (20 Noyabr 1909), s. 3;

60 nun. ye., "Kafkaz Gazetesiz Kaldı", 1558 (42), (16 Oktabr 1909), s. 2. Züye'de *Burhan-ı Terakki*'nin bir sayısının halk tarafından yakılması insanların gazetelere bakış açısının bir diğer göstergesidir. bk. "Türlü Havadis", *Tercüman*, 1282 (79), (19 İyul 1906), s. 3.

61 "Milli Maişet", *Tercüman*, 1797 (22), (26 Yanvar 1913), s. 2.

62 Bu cümleden sayılabilecekler arasında beş yüz, bin gibi sayılarda satışı bulunan *Hayat* (1904-1906), *Vatan Hadimi* (1906-1908), *Debistan* (1906-1908), *el-Alemü'l-İslami*, *Tekamül* (1906-1907), *Burhan-ı Terakki* (1906-1910), *Füyuzat* (1906-1907), *Hakikat* (1907), *Sada*, *Kelniyyet* (1912-1913) ve *Sibirya* (1912-1914) vardı. "Türlü Havadis", *Tercüman*, 1306 (103), (13 Sentabr 1906), s. 2; "Vatan Hadimi", *Tercüman*, 1329 (126), (10 Noyabr 1906), s. 2; "Bizim Gazetelerden", *Tercüman*, 1340 (137), (6 Dekabr 1906), s. 4; "Bizim Gazetelerden", *Tercüman*, 1363 (14), (8 Fevral 1907), s. 2; "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1385 (36), (13 April 1907), s. 2; "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1396 (47), (6 İyul 1907), s. 3; "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1419 (70), (2 Noyabr 1907), s. 3; "İrşad'da Okuduk", *Tercüman*, 1430 (81), (11 Dekabr 1907), s. 2; "Öz Maişetimizden", *Tercüman*, 1599 (31), (30 İyul 1910), s. 3; "Bakü Gazetelerinden", *Tercüman*, 1605 (37), (10 Sentabr 1910), s. 2; "Milli Maişet", *Tercüman*, 1695 (23), (1 İyun 1912), s. 2; "Milli Maişet", *Tercüman*, 1974 (199), (10 Sentabr 1913), s. 2.

ve muharriri Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) idi. *İrşad*'ın durumuna *Tercüman* ve hatta Paris'te neşrolunan *Revue du Monde Musulman* bile sessiz kalamadı.⁶³

Bazı gazetelere halk sahip çıkıp para gönderiyor,⁶⁴ bazıları ise sermaye sahipleri tarafından himaye ediliyordu. *Taze Hayat* (1907-1908)'a Tagiyev sahip çıkmıştı. *Terakki* (1908-1909) Ağa Murtaza Muhtarov sayesinde bir süre daha ayakta kalabildi. *Vakit* (1906-1918) Remiyev, *Yıldız* (1906-1918) Kerimov biraderlerin himayesindeydi.⁶⁵ *Kazan Muhbiri* (1905-1910) ise başka bir gazetenin himayesine girdi. Seyid Giray Alkin ve Yusuf Akçura tarafından neşredilen *Kazan Muhbiri*, tüccar ailesi olan Seydaşev'ler tarafından satın alınıp devam edebildi.⁶⁶ Akçura gazetesinin parasının Alkin tarafından harcandığı kanaatindeydi.⁶⁷ Gasprinski ise Alkin gibi birinin gazetesinin tutunamayıp Ahmetcan Seydaşev gibi fünun ve edebiyattan uzak bir tüccarın gazetesinin halk nazarında muteber olmasını "milletin idrakine ve hayatına *Beyanü'l-Hak* (1906-1914) *Muhbir*'den daha muvafık" gelmesiyle açıklıyordu.⁶⁸ Mahmut Hoca Behbudi'nin idaresindeki *Semerkant* (1913) da parasızlıktan kapanan gazeteler kervanına katıldı. Aslında şehirde gazeteye ilgi yok değildi.⁶⁹ Beş yüz kadar müşterisi vardı. Ancak beş ayın sonunda bin rublelik bir zarar ortaya çıkınca devamı mümkün olmadı. Şehrin önde gelenleri nakit yardımı ve iki yüz abone vaat etseler de Behbudi *Semerkant*'ı bir şirket vasıtasıyla devam ettirmeyi teklif etti.⁷⁰

Şirket kurma, şirketleşme, ortaklık Gasprinski'nin Müslüman tüccarlara seneler boyu tavsiye ettiği bir şeydi. Tüccarların ekonomik gelişmelerine faydalı ve bereketli olduğunu düşünüyordu. Uzun yıllar gerçekleşmeyen bu durum gazetelerin idare edememeleri sonucunda neredeyse kendiliğinden ortaya çıktı.⁷¹ Belirli sayılarda kişiler eşit miktarlarda sermaye ile şirket kurup gazeteleri yaşatmaya çalışıyorlardı. *Kazan Muhbiri*'nin devrinden önce böyle bir şeye teşebbüs

63 "Mizan", *Tercüman*, 1311 (108), (25 Sentabr 1906), s. 2; "Bahçesaray Dekabr 13", *Tercüman*, 1343 (140), (13 Dekabr 1906), s. 1; "Ahmet Bey Agayev Şeki'de", *Tercüman*, 1352 (3), (8 Yanvar 1907), s. 4; "İrşad Refikimizin İlanı", *Tercüman*, 1354 (5), (17 Yanvar 1907), s. 3; L. Bouvat, "La Presse Musulmane", *Revue du Monde Musulman*, I/4 (Fevrier 1907), s. 615-616.

64 "Kendi Gazetelerimizden", *Tercüman*, 1418 (69), (23 Oktabr 1907), s. 2.

65 "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1385 (36), (13 April 1907), s. 2; "Mahalli Haberler", *Tercüman*, 1502 (67), (14 Sentabr 1908), s. 3; "Bizim Matbuat", *Tercüman*, 1503 (68), (22 Sentabr 1908), s. 2.

66 "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1374 (25), (9 Mart 1907), s. 2; "Kendi Gazetelerimizden", *Tercüman*, 1436 (1), (8 Yanvar 1908), s. 2.

67 Ahmet Kanlıdere, *Yusuf Akçura ve Rusya Türklüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023, s. 86-87.

68 "Mizan", *Tercüman*, 1383 (34), (30 Mart 1907), s. 1.

69 Tülegen Hucmiyarov, "Teessüf ve Taziye Mektubu", *Tercüman*, 1985 (210), (24 Sentabr 1913), s. 2. Konuyla ilgili *Tercüman*'a ilginç bir mektup geldi. Medrese-i Muhammediye talebelerinin birinden gelen mektuba göre Ostroumov tarafından neşredilen *Türkistan Vilayetinein Geziti* şehrin önde gelenleri, aksakalları tarafından halka zorla aldırılıyordu. bk. Zarif el – Taşkendi, [Başlıksız], *Tercüman*, 1357 (8), (24 Yanvar 1907), s. 4.

70 "Milli Matbuat", *Tercüman*, 1987 (212), (26 Sentabr 1913), s. 3; "Mizan", *Tercüman*, 1992 (217), (3 Oktabr 1913), s. 2; "Milli Maişet", *Tercüman*, 1992 (217), (3 Oktabr 1913), s. 2; Mahmut Hoca Behbudi, "İdareye Mektup", *Tercüman*, 2006 (231), (19 Oktabr 1913), s. 3.

71 Bunun ilk olarak *Kaspi* için 1903'te denendiğini belirtmek gerekiyor. bk. "Rusça Müslüman Gazetesi", *Tercüman*, 983 (45), (17 Noyabr 1903), s. 191-192.

edilmişti.⁷² Onun yerini alan *Ahbar* (1907-1908) bir şirket tarafından neşredildi.⁷³ *Burhan-ı Terakki*, *Yıldız*, *Taze Hayat* ve *Debistan* şirketler tarafından yönetilen süreli yayınlardandı.⁷⁴ Keza *İrşad*, 1907'de tekrar yayına başladığında ortakları arasında Murtaza Muhtarov, Musa Nagiyev, Karabek Karabekov, Hasan Bey Hacinski, Hüseyizade Ali Bey isimlerin de bulunduğu bir şirketin yardımını görüyordu.⁷⁵ Ancak anlaşıldığına göre şirketler de gazeteleri kurtarmaya yetmiyordu. *İrşad* ve *Terakki*'nin hissedarları paralarını geri çekmeye başlamışlardı.⁷⁶ Birkaç sefer açılıp kapanan *Vatan Hadimi* de, *Tercüman*'da yazılana göre başından beri şirket tarafından çıkarılıyordu ancak müşterisizlik öyle bir sorundu ki gazete bir türlü tutunamıyordu.⁷⁷

Gazeteler hakkındaki yazdıklarım küçük Bahçesaray'da aslında ne kadar büyük ve işlek bir matbaa bulunduğunu ve Gasprinski'nin de aynı nispette büyük bir medya patronu olduğunu gösteriyordu. 1907'de ufak bir sarsıntı geçirse büyük oranda kendi imkanlarıyla ayakta kaldı *Tercüman*. Buraya kadar anlattıklarımın *Tercüman*'ın sağlam bir sermaye ile işe başlayıp adım adım nasıl büyüdüğü ve ortaklık veya şirket gibi yollara girmeye mecbur kalmadan varlığını sürdürdüğü anlaşılacaktır. Diğer gazete ve dergiler cephesindeki duruma baktığımızda ise görüyoruz ki şirketleşme yolu da çözüm olmamıştır. Sorun daha derin, daha köklüdür.

İşin temelinde Rusya Türklerinin gazete okumaya hevesli nüfusunun kaç gazetenin devamını temin edebileceği sorusu vardı. Gasprinski'ye göre gazetelerin varlıklarını sürdürebilmeleri için toplamda otuz-otuz beş bin müşteri gerekiyordu.⁷⁸ *Ahbar*'dan aktarılan bir istatistiğe göreyse yirmi milyon hesap edilen Rusya Türklerinin yalnızca üç yüz binlik bir kısmı gazete okuyordu.⁷⁹ Hal böyle olunca bu iyimser miktar dahi bir dönem sayıları kırka varan gazetelerin devamını sağlamaya yeterli değildi. *Tercüman* bile diğer birçok gazetenin sahip olmadığı imkan ve sermayeye malik olmasına rağmen, harcanan on binlerce ruble ve yirmi yıldan fazla süren bir mücadelenin ardından sağlam bir yer bulabilmişti.⁸⁰ Buradan anlıyoruz ki Rusya'daki Türk gazeteleri icabında zararına satışları karşılayabilecek miktarda bir sermayeye sahip değillerdi. *Fikir* bu noktada bir istisna teşkil etse de o da adli meselelerden dolayı devam edememiştir.⁸¹

72 "Mizan", *Tercüman*, 1330 (127), (13 Noyabr 1906), s. 1.

73 "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1433 (84), (21 Dekabr 1907), s. 3.

74 "*İrşad* ve *Burhan-ı Terakki*", *Tercüman*, 1427 (78), (30 Noyabr 1907), s. 2; "*Yıldız*", *Tercüman*, 1456 (21), (18 Mart 1908), s. 3; "*İttifak Gazetesi*", *Tercüman*, 1514 (79), (12 Dekabr 1908), s. 2; "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1395 (46), (22 İyun 1907), s. 2; "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1458 (23), (25 Mart 1908), s. 2.

75 "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1405 (56), (7 Sentabr 1907), s. 3; "*İrşad* ve *Burhan-ı Terakki*", *Tercüman*, s. 2; "Hoş Alamet", 1430 (81), (11 Dekabr 1907), s. 1.

76 "Bizim Gazetelerden", *Tercüman*, 1497 (62), (19 Avgust 1908), s. 3.

77 "Mahalliye Haberler", *Tercüman*, 1198 (105), (16 Dekabr 1905), s. 206; "Kırım Haberleri", *Tercüman*, 1335 (132), (24 Noyabr 1906), s. 2; "Kırım Haberleri", *Tercüman*, 1339 (136), (4 Dekabr 1905), s. 2; "Kırım Haberleri", *Tercüman*, 1345 (142), (18 Dekabr 1906), s. 3; "İdareye Mektuplar", *Tercüman*, 1399 (50), (27 İyul 1907), s. 4; "Kırım Haberleri", *Tercüman*, 1417 (68), (19 Oktabr 1907), s. 2.

78 "Mizan", *Tercüman*, 1268 (65), (16 İyun 1906), s. 1-2.

79 "Dahiliye Haberleri", *Tercüman*, 1478 (43), (13 İyun 1908), s. 3.

80 "Mizan", *Tercüman*, 1307 (104), (15 Sentabr 1906), s. 1.

81 *Fikir*'in beş binden fazla müşteri ve yüz bin rublelik sermayesi olduğu yazılıdır. bk. "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 1372 (23), (2 Mart 1907), s. 2; "Fedakar", *Tercüman*, 1352 (3), (8 Yanvar 1907), s. 2. Gazete kısa süre sonra Murtaza

Rus-Japon Harbi ve arkasından gelen politik gelişmelerin yarattığı enerji halkta merak duygusunu tetikleyip gazetelere yönelmelerine sebep olmuştu. Fikirler ve duyguların tahrikiyle yalnız Müslümanlarda değil, Ruslar arasında da birçok yeni gazete ve dergi ortaya çıktı. Savaşın sonlanması ve politika sularının durulması ile onlar da tıpkı Türkçe gazeteler gibi ya kapandı/ kapatıldı veya ekonomik zorluklar altında bir süre daha devam edebildiler. Bunlara ek olarak okur kitlesinin ilgi ve beğenisinin belirli yayınlarda yoğunlaşmasıyla birçok gazete ilgisizlik, okuyucu azlığı, parasızlık gibi aynı kaynaktan beslenen sebeplerden ötürü kapanmaya mecbur oldular.⁸²

***Tercüman* ve “Refikleri”**

1908’de şu cümleleri kaleme aldı Gasprinski: “İster öz aramızdan, ister ecnebiden biri Rusya Türklerinin matbuatına dair malumat cem edecek ise en iptida arayacağı, izleyeceği bu matbuatın ‘mesleği’dir [yayın politikasıdır], çünkü mesleksiz millet tasavvur olunamadığı sırada matbuatında bir meslek-i umumi bulunmak tabiidir. İkinci sırada matbuatın lisanına itibar edilecektir, çünkü lisan-ı umumiye veya ki lisan-ı edebiyeye malik olmayan millet millet değildir; insan sürüsüdür. Üçüncü derece gazetelerin ve muharririn hususi meslek ve kudret-i kalemiyelerine dikkat edilecektir. Ve dördüncü, bir ya bir buçuk senede bunca gazetelerin zuhur edip sönmesinin sebebi nedir, hükûmet mi, millet mi, muharrirler mi?”⁸³ Burada bu maddelerden birinci ve üçüncüsü hakkında biraz fikir yürütmek amacındayım.

Öncesinde ise *Tercüman*’ın, diğer gazetelerin kıdemlisi olmak sıfatıyla onları sürekli gözetim ve denetim altında tuttuğunu söylemek gerekiyor. Dillerinden mesleklerine, periyotlarından reklamlarına kadar her şeyleriyle ilgili yorum yapıyordu. Aslında kendisine yakın, *Tercüman* cephesinden Rusya Türklerinin faydasına çalışan, düzenli çıkan gazete ve dergileri dile getirip onları övdüğü bir gerçektir.⁸⁴ “Millî” olarak diğerlerinden ayırdığı *Füyuzat*, *Vakit*, *Beyanü’l-Hak*, *İrşad*, *Ülfet* gibi gazetelerden yaptığı alıntılara imza atacak kadar onlara güvenmektedir.⁸⁵ Ancak *Ülfet* (1906-1907) ve *Azad* (1906) arasındaki polemige müdahale edip sokak tartışmalarını gazete sayfalarına taşımakla itham etmesi,⁸⁶ vezinsiz şiir olmaz diyerek Kazan gazetelerini

Abdullin ve Veliullah Ahmedullin idaresinde yayına tekrar başlayacaktır. bk. “Ahbar-ı Dahiliye”, *Tercüman*, 1378 (29), (19 Mart 1907), s. 3; “Mizan”, 1386 (37), (20 April 1907), s. 1.

82 “Tatar Gazeteleri”, *Tercüman*, 1321 (118), (18 Oktabr 1906), s. 2; “Matbuat-ı Milliyemiz”, *Tercüman*, 1354 (5), (17 Yanvar 1907), s. 1.

83 “Bizim Matbuat”, *Tercüman*, 1501 (66), (7 Sentabr 1908), s. 1.

84 *Vakit*, *Molla Nasreddin*, *Şura*, *İktisad*, *Nur* için bk. “*Vakit* Gazetesinden”, *Tercüman*, 1381 (32), (26 Mart 1907), s. 2; “*Molla Nasreddin* Jurnalı”, *Tercüman*, 1421 (72), (9 Noyabr 1907), s. 3; nun. ye., “Matbuat”, *Tercüman*, 1552 (36), (4 Sentabr 1909), s. 2; “Milli Maişet”, *Tercüman*, 1802 (27), (1 Fevral 1913), s. 2; “*Şura ve İktisad* Mecmuaları”, *Tercüman*, 1649 (29), (15 İyul 1911), s. 2; “Milli Maişet”, *Tercüman*, 1645 (25), (17 İyul 1911), s. 2; “Ahbar-ı Dahiliye”, *Tercüman*, 1398 (49), (20 İyul 1907), s. 3.

85 “Bu Nüsha”, *Tercüman*, 1365 (16), (13 Fevral 1907), s. 1.

86 “Bizim Matbuat”, *Tercüman*, 1230 (27), (17 Mart 1906), s. 1; “Bizim Matbuat”, *Tercüman*, 1233 (30), (24 Mart 1906), s. 1.

eleştirmesi,⁸⁷ eğitim ve kültür gibi sahalarda Kazanlıları örnek gösterip Kafkasyalıları diline dolması,⁸⁸ Taşkent'te çıkan *Tüccar* (1907) yazarlarını cahillikle itham etmesi,⁸⁹ *Vakit*'in aldığı reklamlara bile karışması,⁹⁰ *Yıldız*'ın gazete değil de dergi olarak çıkmasının daha uygun olduğunu belirtmesi,⁹¹ hatta Mizancı Murad (1854-1917)'in *Muhtasar Tarih-i Umumi* adlı kitabını eleştiren Yusuf Akçura'yı daha iyisini yazması için sıkıştırması⁹² vb. durumlar artık yılmış bulunan *İrşad*'ı isyana getirerek “Kırım'da neşrolunan *Tercüman* gazetesi Rusya'da çıkan cümle Müslüman gazetelerini bir an tenkitten usanmıyor. Sanki her numerosunda *Taî* böyle *Azad* şöyle ve gayrı ve gayrı deyip haklı haksız tenkidat yazmaktadır” demeye mecbur bıraktı. *Tercüman* ise bir vazife eda ettiği kanaatindeydi. Gasprinski'ye göre Türk matbuatının münekkitt ihtiyacı vardı. *Tercüman* da bunu yerine getiriyordu.⁹³ En önemli eleştirisi ise gazetelerin yayın politikaları, tuttukları meslek ve yazarların ideolojileri üzerineydi. Daha 1905'in sonlarında yeni gazetelerin varlığından duyduğu memnuniyeti belirtip bir soru soracaktı: “Bizler kimleriz?”⁹⁴ Bu soru gazetelerin ne tür bir yayın politikası izleyeceklerini takip edeceği anlamına geliyordu.

Aslında *Tercüman*'ın yaptığıın bir yönüyle tepkisel bir davranış olduğu söylenebilir. Yirmi seneden fazla bir süre boyunca Rusyalı Müslüman kamuoyunu yönlendirmede tekel pozisyonunda bulunan gazete, yeni “refik”lerin ortaya çıkmasıyla konumunu hızla yitirdi. Hala çok etkili olduğu tartışılmazdı ancak eskiyle kıyaslandığında normal kabul edilebilecek bir düşüş olduğunu kesindi. Ayrıca matbuatta ve eli kalem tutanlar arasında bir eksen kayması gözlemlediği için bunu engellemeye ve suyun eski, aslında kendi istediği, mecrasında akmasını sağlamaya çalışıyordu. Bunun sonucu olarak da yeterince milliyetçi bulmadığı veya muhafazakar olan yahut komünist, sosyalist ve sol karakterli süreli yayınlara özel bir ilgi gösteriyordu. *Tercüman*'ın merceğinden ne yeterince milliyetçi olmayanlar, ne muhafazakarlar ve ne de sosyalistler kaçabiliyordu.

Bu konudaki en ateşli tartışmalar *Taî* (1906) etrafında gerçekleşmişti. *Tercüman*'ın gazetenin çıktığını haber verirken kullandığı “olacak bala sesinden tanılır”, “gazeteye ‘Kızıl Davuş’ ismi vermiş ise daha güzel olurdu; *Taî* yahş isim değil, çünkü gün doğdu söner” gibi müstehzi ifadeler daha ilk adımda olacakların habercisiydi.⁹⁵ Zaten *Taî*'da daha ilk sayılardan itibaren başta Gasprinski olmak üzere “milletçi” bilenen yazarlar ve İttifak-ı Müslimin zenginlere hizmet etmek ve fukaraya düşman olmakla suçlanmışlardı.⁹⁶ Gasprinski'ye göre “*Taî*'cılar” sosyalizmin milliyete itibar etmeyip

87 “Edebiyat”, *Tercüman*, 1331 (128), (15 Noyabr 1906), s. 2.

88 nun. ye., “Kafkazlılar ve Kazanlılar”, *Tercüman*, 1333 (130), (20 Noyabr 1906), s. 1-2; nun. ye., “Kafkazlılar ve Kazanlılar”, *Tercüman*, 1334 (131), (22 Noyabr 1906), s. 1-2; nun. ye., “Kafkazlılar ve Kazanlılar”, *Tercüman*, 1335 (132), (24 Noyabr 1906), s. 1.

89 “Gazeteler Çoğaldı”, *Tercüman*, 1434 (85), (23 Dekabr 1907), s. 2.

90 “*Nur*, *Maişet*, *İdil*, *Vakit*”, *Tercüman*, 1553 (17), (11 Sentabr 1909), s. 2.

91 “Bizim Matbuat”, *Tercüman*, 1233 (30), (24 Mart 1906), s. 1.

92 “Gazeteler Çoğaldı”, s. 2.

93 “*İrşad*'da Okuduk”, *Tercüman*, 1332 (129), (17 Noyabr 1906), s. 1.

94 İsmail, “Ey Muhterem Dostlar ve Okuyanlar!”, s. 221.

95 “Mizan”, *Tercüman*, 1261 (58), (31 May 1906), s. 1-2.

96 İlk sayılardan bazı örnekler için bk. “Tatar Gazeteleri”, *Taî*, 1 (18 May 1906), s. 2-3; “Rasiya Haberleri”, *Taî*, 1 (18 May 1906), s. 3; “Rasiya Müslümanları İttifakı”, *Taî*, 3 (26 May 1906), s. 1; “Andan Mundan”, *Taî*, 4 (29 May

yalnızca insaniyet fikrinde bulunan koluna mensuplardı.⁹⁷ Üstelik diğer gazeteleri de etkiliyorlardı. *Tercüman*'da yazılanlara bakılırsa *Yıldız*, *Beyanü'l-Hak* ve *Burhan-ı Terakki* gibi gazeteler de *Ta'î* ve *Azad Halk* gibilerinden etkilenecek onlar gibi yayın yapmaya meylediyorlardı. *Vakit*'te bile ufak çaplı bir darbe girişimi olmuştu.⁹⁸ *el-İslah* (1907-1909)'ın "faydalı derecedeki" sosyalistliği *Tercüman*'ca olumlu görülse de⁹⁹ Bakü'de *Tekamül* çıkmaya başlayıp yayın politikası anlaşılınca Bakü'nün Hamburg veya Frankfurt olmadığını yazıp milletin vaziyeti karşısında servet paylaşımı gibi meseleler için sabredilmesi gerektiğini tavsiye etti.¹⁰⁰ *Yıldız*'da gördüğü birkaç "kızılık" emaresine çok öfkelenildi. *Azad Halk* ile birleştiklerini yazıp Hadi Maksudi'nin Ayaz İshaki'nin garmonunu çaldığını söyledi. Sonradan meselenin yanlış anlaşıldığını ifade etse de *Yıldız* oldukça içerlemişti. Gasprinski'yi üstad bildiği halde onun *Ta'î*'cileri övdüğünü söyledi. *Tercüman*'daki cevapta Gasprinski sakinleştirici bir üslup kullanarak "rahat ol şakirdim, rahat ol tuganım [kardeşim]" diyerek Hadi Maksudi'ye seslendi. *Ta'î*'cilerin mesleklerini değil mesleklerindeki ciddiyet ve kararlılığı övdüğünü, eğer millîyetçi olsalar çok faydalı olacaklarını belirtti.¹⁰¹

Burhan-ı Terakki'nin *Ta'î*'dan etkilenip onun gibi yayın yapmasını eleştirirken naşiri Mustafa Lütfi Şirvanski'yi satışları arttırmak için politika değiştirmekle itham etti. Üç-dört yıldır sosyalizmi savunan Ayaz İshaki veya Fuat Tuktar'ın para için değil fikir için yazdıklarını, milliyetçi olsalar ciddi hizmetleri olacağını belirtti. Onlar Şirvanski gibi kısa süre içinde bayrak değiştirenlerden değillerdi.¹⁰² *Burhan-ı Terakki*'nin sosyalist devresi kısa sürecektir. Birkaç ay sonra yönetim değişikliği ile Şirvanski idareyi yeniden ele alır. Necip Asri (1886-1934), "Nadan Şakirt" imzasıyla kaleme aldığı yazısında "gazetenin bu haline *Tercüman* babay min sebebe boldum demesin" diye açıklar.¹⁰³ Gasprinski'ye göre "kızıl yaşlar"ı yönetimden uzaklaştıran *Tercüman* değil zaman ve millettir.¹⁰⁴

1906), s. 2-3; Tışlavuçi, "Tatar Gazeteleri", *Ta'î*, 6 (5 İyun 1906), s. 2; Müdür, "Yıldız'ga Cevap", *Ta'î*, 6 (5 İyun 1906), s. 2-3. Ayrıca bk. Emre Özsoy, "'Tan Yıldızı' Gazetesinde Ceditçi Aydınlarla Yönelik Muhalefet (1906)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/7 (Ocak 2022), s. 227-238.

97 "Tatarca Kızıl (Krasni) Davuş", s. 1-2.

98 "Vakit Tebdil mi Oluyor?", *Tercüman*, 1389 (40), (11 May 1907), s. 1-2. Vakit'in 163. Sayısının başmakalesindeki bazı fikirler Gasprinski'nin telaşa kapılıp gazetenin politika değiştirdiğini düşünmesine sebep olur. Neyse ki mesele sonradan anlaşılır: "Sevdiğimiz *Vakit* gazetesinde bizim batır demokratların Rus demokratlarından karzen aldıkları fikirlerin derç edilmesi bizi büyük taaccübe koymuş idi. Gazete tertip olunduktan sonra aldığımız 164'üncü numarolu *Vakit*'te perdenin üstü açıldı. Muharrir Fatih Efendi'nin Peterburg'da bulunduğu malum, muvakkat muharrir Rızaeddin Efendi ise şöylece itizar buyuruyor: 'Selametliğim olmadığı sebepten 163'üncü numer *Vakit*'ni öz gözümünden tamam geçire almay heyet-i tahririye nezarite tabşırmaya mecbur oldum. Eğer de gazetenin mesleğine hilaf makaleler ve ya ki başka bir münasebetsiz şeyler görünür ise af olunmasını rica ederim.' Demek oluyor ki fırsattan istifade ve emniyeti suiistimal etmişler. Her kim imiş ise usul-i edebe karşı 'ihtilal' etmiş."

99 "el-İslah Gazetesi", *Tercüman*, 1431 (82), (14 Dekabr 1907), s. 2; "el-İslah", *Tercüman*, 1509 (74), (5 Noyabr 1908), Ek s. 1.

100 "Tekamül", *Tercüman*, 1352 (3), (8 Yanvar 1907), s. 2; "Tekamül'den", *Tercüman*, 1355 (6), (19 Yanvar 1907), s. 1-2.

101 "Mizan", *Tercüman*, 1320 (117), (16 Oktabr 1906), s. 1; "Cevaba Kanaat", *Tercüman*, 1328 (125), (3 Noyabr 1906), s. 1; "Mizan", *Tercüman*, 1330 (127), (13 Noyabr 1906), s. 1-2. *Yıldız*'ın cevabı için bk. "Tercüman'ga Cevap", *Yıldız*, 49 (25 Oktabr 1906), s. 2-3.

102 "Mizan", *Tercüman*, 1324 (121), (25 Oktabr 1906), s. 1.

103 Nadan Şakird, "Gazetelerin Hali ve Halk", *Burhan-ı Terakki*, 52 (17 Dikabr 1906), s. 1-2.

104 [Başlıksız], *Tercüman*, 1352 (3), (8 Yanvar 1907), s. 2-3; "Burhan-ı Terakki", *Tercüman*, 1354 (5), (17 Yanvar 1907), s. 2. Ayrıca bk. Selçuk Altuntaş, "İhmal Edilmiş Bir Gazete: Astırhan'ın İlk Türk Gazetesi Burhan-ı Terakki

Buna karşılık, yukarıda da değindiğim gibi, *Taň*'cılar ve diğer sol fikirli gazete ve muharripler Gasprinski ve temsil ettikleri hakkındaki eleştirilerini sürdürdüler. *Tercüman*'ın cevabı gayet yapıcıydı. Gençlerin saygı çerçevesindeki eleştirilerinden memnun olduğunu ancak fikirlerine yine de katılmadığını söyledi ve ilginç bir cümle kurdu: "*Tercüman* 22 sene (zamanına göre) 'sol' olageldi; üç seneden beri 'mutavassıt' tır, merkezdedir."¹⁰⁵ Bundan bir sene önce de işçilerin dostu olduğu yazmıştı.¹⁰⁶ O halde neden sol fikirli gazeteleri bunca eleştiriyordu? Zannederim burada da iki temel sebep öne çıkıyordu. Sosyalizmin sunduğu fikir ve ideallerin Rusyalı Müslüman toplumun ihtiyacını karşılamaktan; sosyal, kültürel ve dinî meselelerin hallini sağlayacak çözümler vermekten uzak olduğunu düşünüyordu. Toplumsal gelişmişlik açısından baktığında Türkler arasında sosyalizmin yayılmasını "on dördüncü asr-ı İslamiye'den yirminci asr-ı miladiye" bir sıçrayışa benzetiyor;¹⁰⁷ *Taň*, *Tekamül*, *Azad Halk* gibi süreli yayınların "vakitsiz doğan hasta bala" olduklarını söylüyordu.¹⁰⁸ Vadesi dolmadan dünyaya gelen bu süreli yayınların ortaya attığı tartışmalar bütün sınıfsal tabakalarının işbirliği içinde bulunması gereken Rusya Türkleri arasında "sınıf tefrikası" sokuyordu.¹⁰⁹

Sonuç

Tercüman ve Gasprinski çalışanların değinmeden geçemeyeceği meselelerin başında onun "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" söylemi geldiği zannederim su götürmez bir gerçektir. Genellikle Gasprinski'nin Pan-Türkist fikirlerinin ve milliyetçi kimliğinin dışavurumu şeklinde algılsa da "birlik" söyleminin daha ziyade 1905'ten sonra ortaya çıkan yeni gazete ve dergilere yönelik kullanılması onları hizaya çekmek ve Müslüman kamuoyunun dikkatini kendi uygun gördüğü noktalara yoğunlaştırmak için kullanması söylemin matbuat bağlamında da ele alınmasını zorunlu kılar kanaatindeyim. Çünkü matbuat meydanının yeni üyelerinin her biri farklı bir yol, dil ve amaç tutturmuşlar; bu da politik olarak tecrübesiz durumda bulunan Rusya Türklerinin fikrî sancılarını derinleştirme ve ayrıca 1905 sonrasının yeni ikliminde politikanın farklı uçlarına savrulma tehlikesinin doğmasına sebep olmuştu (en azından Gasprinski böyle düşünüyordu).

Gasprinski, 1905'ten sonra hemen her gazete ve derginin dil ve üslubuyla ilgili fikir belirtti. Burada yazdıkları hem diğer süreli yayınları dil açısından kategorize etmeye hem de temel amacının ortak edebî dil inşa edilmesi olduğunu göstermektedir. Çünkü yerel şive/lehçeyle çıkan yayınlarda asıl dikkat ettiği nokta üslubun edebî olup olmadığıdır. Anladığım kadarıyla zihninde edebî dil ile uram (sokak) dili için belli bazı noktalar bulunuyordu. Mesela Kazan'da çıkan bir gazetede İdil-Ural bölgesinde yaşamayan bir Türk'ün asla bilemeyeceği bir kelimenin, yahut "sokak ağzı" diye nitelediği, sadece konuşma dilinde bulunan ifadelerin kullanılması bu

(1906-1911)", *Turkish Studies*, 3/7 (Fall 2008), s. 25.

105 "Kart ve Yaşlar ya ki İhtiyar ile Gençler", *Tercüman*, 1439 (4), (18 Yanvar 1908), s. 1.

106 "*Tekamül*'e Cevap", *Tercüman*, 1350 (1), (1 Yanvar 1907), s. 2.

107 "Yeni Matbuatımızın Ahvalı", *Tercüman*, 1349 (146), (29 Dekabr 1906), s. 2.

108 "İkinci Kızıl Gazete", *Tercüman*, 1267 (64), (14 İyun 1906), s. 2.

109 "Bahçesaray Yanvar 25", *Tercüman*, 1357 (8), (24 Yanvar 1907), s. 1.

noktalardan bazılarıydı. Yazarlar bu noktalara temas ettiklerinde alarm devreye giriyordu. Yoksa Gasprinski'nin edebî olmak kaydıyla mahallî kelime, cümle yapısı veya gramer kullanımlarına pek itirazı yoktu.

Kırım, İdil-Ural, Orta Asya ve Kafkasya'da neşredilen *Kazan Muhbiri*,¹¹⁰ *Ülfet*,¹¹¹ *Yıldız*, *el Asrû'l-Cedid*,¹¹² *Azad*,¹¹³ *Vatan Hadimi*,¹¹⁴ *Vakit*,¹¹⁵ *Hurşid*,¹¹⁶ *Molla Nasreddin*,¹¹⁷ *Şura*, *İktisad*,¹¹⁸ *Kazak*,¹¹⁹ *Mektep*,¹²⁰ *Semerkand*,¹²¹ *İl*,¹²² *Sada-ı Türkistan*, *Sada-ı Fergana* ve *Basiret*¹²³ gibi süreli yayınların yerel şive/lehçelerle yayın yapmalarına rağmen dillerinin “edebî açık Türkçe” olduğunu ve herkes tarafından büyük oranda anlaşılacaklarını söyledi. Aksi yönde ise eleştirileri vardı. Mesela *Fikir*, *Añ*, *Kuyaş* ve *Muallim*'i sokak diliyle yazmakla;¹²⁴ *Tañ*, *Burhan-ı Terakki* ve *Yaz*'ı Rusça kelimeler kullanarak dili bozmakla;¹²⁵ *Şelale*'yi Osmanlı Türkçesine çok yakın olmakla;¹²⁶ *ed-Din* ve *'l-Edeb*, *Debistan* ve *Hukuk ve Hayat*'ı fazlaca kaba olmak ve şive özellikleri barındırmakla suçladı.¹²⁷

Görüldüğü üzere 1905'ten sonraki birkaç yıl boyunca Rusya Müslümanlarının matbuat hayatı oldukça hareketli ve süreli yayın çalışmaları bakımından da bereketlidir. Birçok polemik ve tartışma, ileri sürülen taze ve orijinal fikirler, yeni yetişen yazar ve gazeteciler bu bereketin bir yansımasıdır. Fakat daha önce de değindiğim gibi bu süreç birçok gazete ve derginin çeşitli sebeplerden dolayı kapanması veya kapatılmasıyla sonuçlanmıştır. Ayrıca ne yeni süreli yayın sayısının miktarı ile Rusya Müslümanlarının aynı anda yirmiden fazla gazete ve dergiyi maddî

110 “*Kazan Muhbiri*”, *Tercüman*, 1185 (92), (9 Noyabr 1905), s. 184.

111 “Bizim Gazeteler”, *Tercüman*, 1203 (110), (30 Dekabr 1905), s. 222.

112 İsmail, “*el-Asrû'l-Cedid*”, *Tercüman*, 1197 (104), (12 Dekabr 1905), s. 204; “Yeni Neşriyat”, *Tercüman*, 1211 (8), (1 Fevral 1906), s. 2; “Türlü Havadis”, *Tercüman*, 1253 (50), (12 May 1906), s. 2.

113 “Yeni Gazetelerimiz”, *Tercüman*, 1217 (14), (15 Fevral 1906), s. 2. Bir ay sonraki ağır bir eleştiri için bk. “*Azad* Refikimize Açık Mektup”, *Tercüman*, 1234 (31), (27 Mart 1906), s. 1-2.

114 “Yeni Gazete”, *Tercüman*, 1250 (47), (5 May 1906), s. 1.

115 “*Vakit* Gazetesi”, *Tercüman*, 1225 (22), (6 Mart 1906), s. 2.

116 “Bizim Matbuat”, *Tercüman*, 1310 (107), (22 Sentabr 1906), s. 1.

117 “*Molla Nasreddin* Jurnalı”, *Tercüman*, 1421 (72), (9 Noyabr 1907), s. 3.

118 “*Şura* ve *İktisad* Mecmuaları”, *Tercüman*, 1649 (29), (15 İyul 1911), s. 2.

119 “Milli Maişet”, *Tercüman*, 1832 (57), (10 Mart 1913), s. 2.

120 “3 Yüz Senelik Romanovlar Yübileyi”, *Tercüman*, 1831 (56), (9 Mart 1913), s. 2-3.

121 “Milli Maişet”, *Tercüman*, 1867 (92), (24 April 1913), s. 2.

122 “Milli Matbuatımıza Bir Nazar”, *Tercüman*, 2016 (241), (3 Noyabr 1913), s. 2.

123 “*Sada-ı Türkistan*”, *Tercüman*, 2143 (81), (13 April 1914), s. 1-2; “Milli Maişet”, *Tercüman*, 2143 (81), (13 April 1914), s. 2; “Milli Matbuat”, *Tercüman*, 2147 (85), (18 April 1914), s. 2; İsmail, “Hoşbaht Ekizler”, *Tercüman*, 2150 (88), (22 April 1914), s. 2; “Milli Matbuat”, *Tercüman*, 2161 (99), (6 Mayıs 1914), s. 2.

124 “Bizim Gazeteler”, *Tercüman*, 1203 (110), (30 Dekabr 1905), s. 223; “Milli Maişet”, *Tercüman*, 1767 (55), (18 Dekabr 1912), s. 2; “Milli Maişet”, *Tercüman*, 1772 (60), (23 Dekabr 1912), s. 3; “Milli Maişet”, *Tercüman*, 1773 (61), (28 Dekabr 1912), s. 3; “*Muallim*”, *Tercüman*, 2007 (232), (20 Oktabr 1913), s. 1.

125 “Mizan”, *Tercüman*, 1268 (65), (16 İyun 1906), s. 2; “Mizan”, *Tercüman*, 1323 (120), (23 Oktabr 1906), s. 1; “Mizan”, *Tercüman*, 1383 (34), (30 Mart 1907), s. 1.

126 “Milli Jurnallerimiz”, *Tercüman*, 1804 (29), (5 Fevral 1913), s. 2.

127 “Yeni Mecmua”, *Tercüman*, 1235 (32), (29 Mart 1906), s. 1; “Bizim Matbuat”, *Tercüman*, 1310 (107), (22 Sentabr 1906), s. 2; “Milli Jurnallerimiz”, *Tercüman*, 1804 (29), (5 Fevral 1913), s. 2.

olarak ayakta tutacak kültürel gelişmişliği, ne de bu gazete ve dergilerin ortaya attıkları fikirler ile okurların politik hazırbulunuşlukları arasında bir tutarlılık vardı. Üstelik çoğunluğu “Ceditçi” kümesinde sayılabilecek yazarların sosyal, kültürel veya iktisadî fikir ve teklifleri ile halkın somut beklentileri çelişebiliyor, aydın zümresinin ihtiyaç olarak gördükleriyle sıradan halkın talepleri uyuşmayabiliyordu. Bunun en önemli sonucu ise gazete ve dergilerin bir bir ortadan kalkması oldu.

1905'ten sonra ortaya çıkan halin bir toparlamasını yapmak için Gasprinski'nin 1907'de verdiği bazı bilgilere müracaat etmek faydalı olacaktır. Buna göre 1905-1907 arasında kırk farklı süreli yayın matbuat meydanına atılsa da Temmuz 1907 itibariyle bunlardan sadece on üçü devam etmektedir. Gasprinski'nin maksadı halkın ve tabii hükûmetin sosyalist-kızıl gazetelerden ziyade milli-yeşil gazetelere itibar ettiğini göstermektir. Gazeteleri yayın politikaları ve çizgileri açısından karşılaştırdığında kapatılan gazetelerin üçü, kapananların ise dokuzu “kızıl meslekli”; mevcut on üçünün ise on biri “milli meslekli” olduğu sonucuna varır.¹²⁸ Demek ki bir noktadan sonra artık okur beğenisi iyiden iyiye şekillenmiş, fikir rüzgarlarının şiddeti de hafiflemiştir. Bunun sonucu olarak 1910'lu yıllara gelindiğinde fikren daha homojen matbuat buluruz. Gasprinski'ye göre fikir ve yayın politikasında ortaklık vücuda gelmiştir.¹²⁹ “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” alametlerinin doğduğuna inanmaktadır. Öyle ki bu gazete ve dergiler sanki tek bir yazarın kaleminden çıkıyor gibidir onun için. Bu yazar “iktiza-ı hal ve zaman”dır.¹³⁰

KAYNAKÇA

Gazete ve Dergiler

Burhan-ı Terakki, Çükeç, İdil, Nur, Revue de Monde Musulman, Sırat-ı Müstakim, Tañ, Tercüman, Vakıt, Yıldız

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdirashidov, Zaynabidin, *İsmail Gaspıralı ve XX. Yüzyılın Başlarında Türkistan*, çev. Hatice Kerimoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

Abdulrazagov, Alieşref, *Çarlık Rusyası'nda Kafkasya'nın “Ziya” Adlı Türkçe Gazetesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021.

haz. Akpınar, Yavuz, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.

_____, Bayram Orak, Nazım Muradov (haz.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, 6. Bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

_____, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, 3. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

128 “Millî Matbuatın Hali”, *Tercüman*, 1397 (48), (13 İyul 1907), s. 2. Verilen listeye göre *Duma, Ülfet, Sirke, Tañ, Terakki* (Taşkent) ve *Hurşid* (Taşkent) hükûmet emriyle kapatılmış; *Terbiyetü'l-Etfal* (1907), *Azad, Azad Halk, Kazan Muhbiri, Davuş, Ural* (1907), *Karıçga* (1906), *Tup* (1906), *Burhan-ı Terakki, Alemü'l-İslami, Fikir* (1906), *el-Asrû'l-Cedid, Hayat, Tekamül, Debistan, İrşad, Ha Ha Ha, Vatan Hadimi, Alem-i Nisvan, Millet* yeterli abone rakamlarına ulaşamadığı için kapanmıştır.

129 “Arz-ı Teşekkür”, *Tercüman*, 1758 (46), (6 Dekabr 1912), s. 1.

130 Milli Matbuat”, *Tercüman*, 2059 (284), (25 Dekabr 1913), s. 3.

- _____, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV Eğitim Yazıları (Usul-i Cedit Eğitim Hakkındaki Yazıları, Eserleri)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- _____, “İsmail Gaspıralı ve Mehmet Ağa Şahtahtlı’nın Alfabe Konusundaki Tartışmaları”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildiriler 20-25 Ekim 2008*, I, TDK Yayınları, Ankara 2013, s. 219-226.
- Altuntaş, Selçuk, “İhmal Edilmiş Bir Gazete: Astırhan’ın İlk Türk Gazetesi Burhan-ı Terakki (1906-1911)”, *Turkish Studies*, 3/7, (Fall 2008), s. 17-38.
- Bennigsen, Alexandre, Chantal Lemerrier-Quellejay, *La Presse et le Mouvement National Chez les Musulmans de Russie Avant 1920*, Mouton&Co, Paris 1964.
- Bigiyev, Musa, *İnsanların Akide-i İlahiyelerine Bir Nazar*, Vakit Matbaası, Orenburg 1911.
- Devlet, Nadir, *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Ertürk, Fatih, *Azerbaycan Matbuatında Bir Devir: Ünsizadeler (1842-1903)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2023.
- Gankeviç, Viktor Yuriyeviç, *Na sluzhbe pravde i prosveshcheniyu: kratkii biograficheskiy ocherk Ismaila Gasprinskogo (1851-1914)*, Dolya, Simferopol 2000.
- Geçer, Genç Osman, “Bosna-Hersek’te Türkçe Yayına Dönüşe Bir Örnek: Behar Mecmuası”, *Geçmişten Günümüze Balkanlarda Türkçenin Süreli Yayınlarıdaki Yeri ve Önemi Sempozyumu Tebliğ Kitabı*, Sarajevo 2017, s. 254-267.
- Kanlidere, Ahmet, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, *Yusuf Akçura ve Rusya Türklüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023.
- [Kırimer], Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1934.
- ed. Kırımlı, Hakan, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara 2004.
- Koç, Elif, “Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 60, (2018), 181-196.
- Lazzerini, Edward James, *İsmail Bey Gasprinski and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Washington, 1973.
- Özsoy, Emre, “‘Tan Yıldızı’ Gazetesinde Ceditçi Aydınlarla Yönelik Muhalefet (1906)”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/7, (Ocak 2022), s. 227-238.
- Remiyev, İsmail, *Vakitli Tatar Matbuatı (1905-1925)*, Gajur, Kazan 1926.
- Saray, Mehmet, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987.
- Togan, Zeki Velidi, “Gasprali (Gasprinski), Ismā‘īl”. In P. Bearman (ed.), *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English)*, Brill, 2012.
- Türkoğlu, İsmail, “Smirnov, Vasily Dmitriyevich”, *DİA*, Ek-II, s. 513-514.
- _____, “Tuhfetullin, Kâmil Mutî”, *DİA*, XLIV, s. 354-356.
- Türkyılmaz, Selçuk, *Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.
- Yeşilot, Okan, *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.
- Yıldırım, İrfan Murat, “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, *Teke*, 2/2, (2013), s. 147-160.

PERIODICALS AND THE DISCOURSE OF “UNITY” AMONG THE MUSLIMS OF RUSSIA FROM PERSPECTIVE OF ISMAIL GASPRINSKII’S *TERJUMAN* NEWSPAPER

Ozan KARABULAK^{*}

After absorbing the nationalist, liberal and progressive conceptions of Russian, Turkish and European intellectual life, the Crimean innovator Ismail Gasprinskii tried to implement a series of innovation projects, especially the modernization of Muslim educational institutions in Russia, through the printing press he founded in Crimea/Bakhchysarai. His newspaper Terjuman, which he edited from 1883 to 1914, functioned as a forum in which many innovation moves were voiced for the first time. At the same time, Terjuman is an important source recording the innovation movements in The Muslim of Russias since 1883. It also witnessed the emergence of new Muslim periodicals in Russia towards the end of the Russo-Japanese War and became a model for them. Although the new players of Muslim public opinion put an end to Terjuman’s long years of isolation, this situation also led to the disappearance of the newspaper’s monopoly position. New newspapers and new writers are the harbingers of polemics that will last for many years. Because each of them has different ideological tendencies and editorial policies. In this context, they react to events differently from what the The Muslim of Russia public is used to from Terjuman. At the same time, most of them preferred to publish in local dialects. In this article, Gasprinskii’s attitude towards the new situation will be discussed. Although the events and discussions were generally followed from the perspective of Terjuman, other periodicals were also consulted.

The article will reflect on a number of important problematics. First, it will examine whether The Muslim of Russias attempted to publish newspapers or magazines between 1883 and 1903. Then, it will examine the intellectual dynamism generated by the new periodicals that emerged after 1905 and question the extent to which the The Muslim of Russia public was prepared for new ideologies and debates. The reasons for the closure or closure of the newspapers and magazines will be analyzed, and it will be argued that Gasprinskii tried to put pressure on other periodicals and gather them around some basic principles in the case of Tañ, the representative of socialist ideas published by Ayaz Ishakov and Fuat Tuktarov from Kazan. The conclusion

^{*} Research Assistant Dr., Marmara University, Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, Istanbul / Türkiye, ozan.karabulak@marmara.edu.tr; ORCID: 0000-0002-9091-1945

of the article will be that the discourse of “Unity in Language, Idea, Work” should also be considered in the context of the press.

In the years from 1883 to 1903, The Muslim of Russias made numerous attempts to publish newspapers and magazines. The applications of various intellectuals from the Volga-Ural, Caucasus and Crimea were rejected by the Russian state authorities. In 1903, Mehmed Agha Shahtahtinski from Azerbaijan succeeded in publishing a newspaper called Şark-ı Rus in Tbilisi. Thus, a new source of Turkish news other than Terjuman emerged for the Muslims of Russia. After the Russo-Japanese War, when the atmosphere of freedom in the country removed some restrictions on the press, Muslims began to publish newspapers and magazines in different parts of the empire. Thus, many names began to write in newspapers and new ideas began to circulate. Gasprinskii’s function of setting the agenda and directing public opinion was in danger of disappearing.

On the other hand, some of these periodicals were shut down by the government or had to close down due to lack of customers. This can be explained by the lack of interest of The Muslim of Russias in periodicals and the inability to raise the necessary capital to keep the newspapers going. Gasprinskii was happy in the first months when new periodicals appeared. Because he believed that there was a direct correlation between the number of newspapers/magazines in a society and its development. However, this happiness gave way to anxiety over time. Citing the political inexperience of the Muslims of Russia as a reason, he began to recommend that newspaper managers and writers should publish in a language and style that they would understand and in line with the needs of the people.

For him, Tañ was a representative of both “foreign” ideas and a “harmful” language and style. The newspaper criticized the innovators of Gasprinskii’s line and tried to spread socialist ideas. Moreover, it was publishing far away from Gasprinsky’s ideal of a common literary language. The attention Tañ received caused other newspapers to follow its line. Gasprinskii’s main reason for criticizing socialist-oriented periodicals was that he thought that the ideas and ideals presented by socialism were far from meeting the needs of the The Muslim of Russia community and providing solutions to solve social, cultural and religious issues.

The different tendencies of the The Muslim of Russia press caused Gasprinskii to voice the discourse of unity (Unity in Language, Idea, Work) with a high level of determination. He was encouraged by the danger of a shift in public opinion. Because he believed that the main goals of the Muslims of Russia were the modernization of education, the spread of a common literary language and the ability to act in “unity” without getting lost in the various trends of politics. The first two of these were goals he had been trying to achieve since the early 1880s, while the last was a necessity that emerged after 1905.

In 1912, he fixed the discourse of “unity” on the cover of his newspaper, which he used as a call to other periodicals to make his voice heard after 1905. He did this as part of the formal

transformation of the newspaper. On this date Terjuman became a daily newspaper. New printing equipment was purchased. The number of columns was reduced from four to three. The annual subscription price increased from four to five rubles. There would also be a move to expand the writing staff, and new writers would be invited. The headline of the newspaper was completely revamped and the slogan “Unity in Language, Idea, Work” was inserted.